ISSN 2227-6505

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»

Випуск 22

Серія започаткована 1996 року

Харків 2016

Вісник включає статті присвячені актуальним проблемам історії, історіографії та краєзнавства України XII – XXI ст. Головну увагу приділено проблемам історії освіти, проявам повсякденного життя, охороні пам'яток історії та культури на Слобожанщині / Харківщині.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Видання є фаховим у галузі історичних наук. Наказ МОН України №1328 від 21.12.2015.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 13 від 31 жовтня 2016 р.)

Склад редакційної колегії:

д. іст. н., проф. Д. М. Чорний (відп. ред.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. В. І. Танцюра (заст. відп. ред.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. філос. н., проф. Я. М. Білик, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. Г. Г. Грінченко, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. В. В. Калініченко, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. філос. н., проф. І. В. Карпенко, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. філос. н., проф. Н. С. Корабльова, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. філос. н., проф. О. М. Куць, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. С. О. Наумов, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., доц. Л. Ю. Посохова, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. В. В. Петровський, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. наук, проф. В. І. Семененко, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. філос. н., проф. І. З. Цехмістро, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. філос. н., доц. М. В. Чугуєнко, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. н., доц. В. П. Потоцький (відп. секр.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
д. іст. н., проф. В. А. Греченко, Харківський національний університет внутрішніх справ
д. іст. н., проф. В. Ф. Верстюк, Інститут історії України НАН України (Київ)
д. іст. н., проф. А. С. Чайковський, Національна академія внутрішніх справ України (Київ)
д. іст. н., проф. Ф. Г. Турченко, Запорізький національний університет (Запоріжжя)
д. філос. н., проф. Г. Є. Аляєв, Полтавський національний технічний університет
д. іст. н., проф. Б. І. Орлов, Державний університет «Вища школа економіки» (Росія)
д. іст. н., проф. В. А. Шаповалов, Бєлгородський державний університет (Росія)
д. габілітований К. Петкевич, Університет Адама Міцкевича (Польща)
д. іст. н., проф. В. В. Кравченко, Канадський інститут українських студій (Канада)

Адреса редакційної колегії: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6,
ХНУ імені В. Н. Каразіна,
кафедра українознавства, кім. 485
Тел. (057) 707-51-92
Електронна адреса: ukrstudies@karazin.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №21576-114760 від 18.08.2015

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, оформлення, 2016

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Чугуй Т. О.
Актуальні питання історіографії життєдіяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславовича ... 6
Маслійчук В. Л.
Секуляризація та освітні проекти за гетьманування Кирила Розумовського (1750–1764 рр.). ... 24
Арзуманова Т. В.
Хлисти в Харківській губернії в XIX ст.: проблеми викриття та протидії поширенню секти з боку держави та офіційної церкви (на прикладі слободи Попівка Старобільського повіту) ... 32
Нижнікова С. В.
Виховний процес в єпархіальних жіночих училищах України (друга половина XIX – початок XX ст.) . 39
Ластовець Н. О.
Повсякдення українських дипломатів початку XX століття (за матеріалами Центральної Ради) ... 44
Корнієнко О. В.
В пошуках радянської моди:
закордонні відрядження до країн-«законодавиць моди» у 1950–1960-х рр. ... 49

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ ТА КРАЄЗНАВСТВО

Воронова Л. М., Мартем'янова Н. С.
Харківська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури:
становлення та розвиток у 60–70-ті рр. XX ст ... 56
Дяченко Н. В.
Виставкова діяльність Харківського художнього музею у 1991–2001 рр.: традиції та новації ... 64
Удовенко Л. О.
Меморіальні назви на мапі Харкова ... 68
П'ятаченко С. В.
Діяльність «Попівської академії»
у контексті зародження народознавчої думки на Слобожанщині у кінці XVIII – поч. XIX ст ... 75

РЕЦЕНЗІЇ

Чорний Д. М.
Рецензія на *Krzysztof Pietkiewicz. Paleografia Ruska. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2015. – 612 c* ... 81

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ УКРАИНЫ И ИСТОРИОГРАФИЯ

Чугуй Т. А.
Актуальные вопросы историографии
жизнедеятельности галицко-волынского князя Романа Мстиславича 6
Маслийчук В. Л.
Секуляризация и образовательные проекты во время гетмана Кирилла Разумовского (1750–1764 гг.) ... 24
Арзуманова Т. В.
Хлысты в Харьковской губернии в XIX в.: проблемы разоблачения и противодействия распространению секты со стороны государства и официальной церкви
(на примере слободы Поповки Старобельского уезда) 32
Нижникова С. В.
Воспитательный процесс в епархиальных женских училищах Украины
(вторая половина XIX – начало XX вв.) 39
Ластовец Н. А.
Повседневность украинских дипломатов начала XX века (на материалах Центральной Рады) 44
Корниенко О. В.
В поисках советской моды:
заграничные командировки в страны-«законодатели моды» в 1950–1960-е гг 49

ИСТОРИЯ КУЛЬТУРЫ И КРАЕВЕДЕНИЕ

Воронова Л. Н., Мартемьянова Н. С.
Харьковская областная организация Украинского общества охраны памятников истории и культуры:
становление и развитие в 60–70-е гг. XX в 56
Дяченко Н. В.
Выставочная деятельность Харьковского художественного музея в 1991–2001 гг.:
традиции и новации 64
Удовенко Л. А.
Мемориальные названия на карте Харькова 68
Пятаченко С. В.
Деятельность «Поповской академии» в контексте зарождения народоведческой мысли на Слобожанщине в конце XVIII – нач. XIX в. 75

РЕЦЕНЗИИ

Черный Д. Н.
Рецензия на *Krzysztof Pietkiewicz. Paleografia Ruska. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2015. – 612 c.* 81

CONTENTS

THE HISTORY OF UKRAINE AND HISTORIOGRAPHY

Chuguy T. O.
Pressing Historiography Questions of Halych-Volyn Prince Roman Mstyslavovych's Life..... 6
Masliychuk V. L.
Secularization and Educational Projects during the Rule of Hetman Kyrylo Rozumovsky in 1750–1764..... 24
Arzumanova T. V.
The Khlysts in Kharkiv Province in the 19th century:
The Problem of Exposing and Combating the Spread of Sects from the State and the Official Church (on the settlement Popivka of Starobil'sk County Example)..... 32
Nyzhnikova S. V.
Upbringing Process in the Eparchial Women Schools in Ukraine
(second half of the 19th – early 20th century)..... 39
Lastovets N. O.
Everyday Life of Ukrainian Diplomatic Missions in the Early 20th Century
(Focusing on the Central Council)..... 44
Kornienko O. V.
In Search of Soviet Fashion: Business Trips to the «Trendsetting» Countries in 1950–1960s..... 49

CULTURAL AND LOCAL HISTORY

Voronova L. M., Martemyanova N. S.
Kharkiv Regional Society of Historical and Cultural Heritage Protection:
Foundation and Development during the 1960–1970s..... 56
Dyachenko N. V.
Exhibitions at Kharkiv Art Museum in 1991–2001: Traditions and Innovations..... 64
Udovenko L. O.
Memorial Names on the Map of Kharkiv..... 68
Pjatachenko S. V.
Popivska Academy Activity and the Beginning of Ethnology Thought on Slobozhanshchyna (the late 18th – early 20th century)..... 75

REVIEWS

Chorniy D. M.
Review on *Krzysztof Pietkiewicz. Paleografia Ruska. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2015. – 612 c*..... 81

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 94: 321.17 (477) «10/11»

Т. О. Чугуй
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗЯ РОМАНА МСТИСЛАВОВИЧА

Стаття аналізує актуальні питання історіографії життєдіяльності князя Романа Мстиславовича. Розглядаються найдискусійніші питання внутрішньої і зовнішньої політики галицько-волинського правителя, розкриваються особливості міждержавних відносин Русі, Візантії, Польщі, Угорщини й Німеччини наприкінці XII – на початку XIII ст. З'ясовуються обставини укладення другого шлюбу Романа Мстиславовича, простежуються гіпотези щодо походження великої княгині Романової, зв'язок галицько-візантійського політичного союзу з військовими походами князя Романа на половців. Окрему увагу приділено політичній програмі «доброго порядку» і західному вектору зовнішньої політики Романа Мстиславовича. Зроблено висновки про роль князя Романа в тогочасній політичній системі. Усе це є важливим для правильного розуміння місця першого галицько-волинського князя в історії.

***Ключові слова**: Роман Мстиславович, історіографія, внутрішня і зовнішня політика, міждержавні відносини, політична програма «доброго порядку».*

Статья анализирует актуальные вопросы историографии жизнедеятельности князя Романа Мстиславича. Рассматриваются самые дискуссионные вопросы внутренней и внешней политики галицко-волынского правителя, раскрываются особенности межгосударственных отношений Руси, Византии, Польши, Венгрии и Германии в конце XII – в начале XIII вв. Выясняются обстоятельства заключения второго брака Романа Мстиславича, прослеживаются гипотезы происхождения великой княгини Романовой, связь галицко-византийского политического союза с военными походами князя Романа на половцев. Отдельное внимание уделено политической программе «доброго порядка» и западному направлению внешней политики Романа Мстиславича. Сделаны выводы о роли князя Романа в политической системе того времени. Все это важно для правильного понимания места первого галицко-волынского князя в истории.

***Ключевые слова**: Роман Мстиславич, историография, внутренняя и внешняя политика, межгосударственные отношения, политическая программа «доброго порядка».*

The paper analyses pressing historiography questions of Prince Roman Mstyslavovych's life activity. It conciders the most discussible questions of home and foreign policy of the Halych-Volyn leader focusing on the interstate relations between Rus', Byzantium, Poland, Hungary and Germany in the late 12th and early 13th century. The author clarifies circumstances of the second marriage of Roman Mstyslavovych, traces hypotheses about the origin of Great princess Romanova, the connection of Halych-Byzantine political union with military campaigns of Prince Roman against polovtzy. The article also deals with the political program of «good order» and the Western vector of the foreign policy of Roman Mstyslavovych. The conclusions about the role of Prince Roman in the political system of that time have been drawn. All this is important for proper understanding of the place of the first Halych-Volyn prince in history.

***Keywords**: Roman Mstyslavovych, historiography, home and foreign policy, interstate relations, political program of «good order».*

Актуальність теми пов'язана з недостатньо чітким дослідженням в історіографії питання життєвого шляху князя Романа, наявністю низки дискусійних питань і протиріч.

© Чугуй Т. О., 2016

Постать Романа Мстиславовича привернула увагу багатьох істориків, зокрема Я. Длугоша [142; 150], М. Стрийковського [119], В. Татищева [120], Й.-Х. Енґеля [152], М. Карамзіна [53], О. Клеванова [55], С. Соловйова [117], Д. Зубрицького [49], М. Смирнова [116], І. Шараневича [138], Л. Крушинського [79], Л. Дроби [151], І. Лінниченка [85], О. Андріяшева [3], П. Батюшкова [5], І. Жданова [47], П. Іванова [50], А. Яблоновського [160], С. Томашівського [130], А. Вількевич-Вавжинчикової [176], В. Ключевського [56], Б. Влодарського [177–179], М. Кордуби [59; 163], І. Гуржія [45], В. Пашути [102–103], К. Софроненко [118], М. Левченка [84], Б. Рамма [111], Б. Рибакова [113–114], М. Брайчевського [10], Д. Оболенського [98], О. Рапова [112], Г. Штокля [171], Є. Гралі [154–156], Ю. Свідерського [115], Л. Гумільова [44].

Перше серйозне дослідження здійснив М. Костомаров [60]. Великий внесок у вивчення життєдіяльності князя Романа зробив М. Грушевський [41–43]. Знаковими роботами в цьому напрямі є студії І. Левковича [83], П. Грицака [40] й І. Крип'якевича [78]. З-поміж новіших наукових розробок необхідно відзначити праці М. Котляра [62–75], П. Толочка і О. Толочка [123–129], О. Головка [25–33], Л. Войтовича [13–20], М. Кучинка [81–82], Д. Александрова [1–2], Ю. Терещенка [121], А. Горського [37], Я. Ісаєвича [52], В. Грабовецького [38–39], І. Овсія [99], С. Федаки [132], О. Назаренка [95–96], О. Майорова [89–93], Д. Домбровського [148–149], С. Василенка [11], О. Купчинського [80], В. Ідзьо [51], М. Волощука [21–23], С. Шеломенцева-Терського [122; 139], В. Нагірного [166], І. Паршина [100] і О. Потурая [107].

Особливого виділення заслуговують спеціальні праці: «Роман Мстиславович, князь Волинський і Галицький» [77] П. Кралюка, «Князь Роман Мстиславич та його доба: нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття» [29] О. Головка, «Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Володар, воїн, дипломат» [92] О. Майорова і «Меч Романа Галицкого. Князь Роман Мстиславич в истории, эпосе и легендах» [36] А. Горковенка. Вони стали результатом широкого аналізу життєдіяльності князя Романа.

Незважаючи на значний комплекс робіт, здійснений науковцями, остаточно дослідженою тему життя і діяльності Романа Мстиславовича вважати не можна. Мета автора статті – на основі вивчення джерельної бази і наукової літератури об'єктивно розглянути дискусійні питання історіографії, які стосуються життєвого шляху князя Романа.

Ретельний аналіз таких письмових джерел, як «Київський» [86], «Галицько-Волинський» [86], «Новгородський» [97], «Суздальський» [48] «Радзивіллівський» [7] і «Густинський» [105] літописи, «Польська хроніка» В. Кадлубка [141], «Велика хроніка» [12], «Історія» М. Хоніята [135], дає можливість з'ясувати питання об'єктивності висновків, які зробили історики з проблемних питань життя й діяльності першого галицько-волинського князя.

Знаковою подією в історії України є встановлення влади Романа Мстиславовича в Галичі 1199 р. [105, с. 327]. Сталося це після смерті князя Володимира Ярославовича. В. Татищев свого часу писав, що галичани поділялися на прихильників князя Романа і його противників. Останні спрямували послів до великого князя київського Рюрика Ростиславовича за порадою, кого вибрати князем. Дізнавшися про це, Роман Мстиславович також скерував послів до Рюрика, застосовуючи злобу і лестощі, просив прощення за попередні непорозуміння і дозволу отримати Галицьке князівство. Проте, великий князь київський, остерігаючися таких прагнень Романа, заявив, що має спочатку порадитися з усіма князями і запросив його разом з іншими на з'їзд. Але Роман Мстиславович, боячися того, що Рюрик Ростиславович може забрати в нього його володіння, звернувся за допомогою до своєї братової – княгині Казимирової. За її вказівкою йому на допомогу рушило польське військо на чолі із сином княгині – Лешком. Останній разом із Романом попрямував до Галича. Галичани спочатку сподівалася на те, що великий князь київський дасть їм князем свого сина Ростислава, але відповіді не отримали. Дізнавшись, що угорський король готується до військового походу, галичани прийняли волинського князя без заперечення [120, с. 165]. На нашу думку, це повідомлення загалом можна розглядати як достовірне, щоправда викликає

подив наголос В. Татищева на застосуванні князем Романом злоби і лестощів у перемовинах із Рюриком Ростиславовичем, а також на побоюванні Романа Мстиславовича втратити Волинь, де він добре утвердився.

Цікавою є думка Б. Рибакова про те, що при вступі на престол, Роман Мстиславович змушений був присягнути галицьким боярам [114, с. 515]. І. Фроянов й А. Дворниченко стверджують, що 1199 р. відбулося не об'єднання земель, а лише створення політичного союзу. Пояснюють вони це загальними децентралізаторськими тенденціями соціального розвитку [134, с. 147]. На наш погляд, посівши в Галичі, князь Роман все ж утворив об'єднане Галицько-Волинське князівство.

У «Суздальському літописі» під 1202 р. подано повідомлення про військовий похід князя Романа на Київ з метою запобігання спробі великого князя київського Рюрика Ростиславовича і чернігівських Ольговичів відібрати в нього Галичину. Коли Роман Мстиславович, підтриманий князями Володимировичами і чорними клобуками, підійшов до Києва, народне віче проголосило його своїм князем. Унаслідок переговорів із Рюриком Ростиславовичем і Ольговичами була укладена угода: Ольговичі повернулися на Чернігівщину, Рюрик зрікся Києва та поїхав до Вручия (Овруча), отримавши свою стару волость у Руській землі. Князь Роман не залишився у Києві, а повернувся до Галича. «Суздальський літопис» повідомляє, що Всеволод Велике Гніздо і Роман Мстиславович посадили князем у Києві двоюрідного брата Романа – луцького князя Інгваря Ярославовича [48, с. 94]. «Густинський літопис» називає його намісником Романа [105, с. 328].

Зазначимо, що в науковій літературі немає однозначного погляду на датування походу галицько-волинського князя на Київ. Так, М. Бережков уважав, що він відбувся 1200 р. [6, с. 86]. С. Соловйов [117, с. 559], Л. Махновець [86, с. 368] і Л. Войтович [15, с. 477] сходяться на думці, що похід був 1201 р., В. Пашуто [103, с. 115], Б. Рибаков [114, с. 495], І. Крип'якевич [78, с. 111], М. Котляр – 1202 р. [68, с. 157]. М. Грушевський уважав, що ці події відносяться до 1200–1201 рр. [42, с. 224]. О. Головко відмічає, що похід відбувся наприкінці 1200 – на початку 1201 рр. [30, с. 230], що є найвірогіднішим.

Підтвердженням залежності Києва від Романа Мстиславовича стали його військові походи на половців із метою відведення загрози їхніх нападів на Руську землю. Науковці по-різному вираховували час першого переможного походу. Так, М. Котляр, аналізуючи текст «Історії» візантійського автора М. Хоніята, ще 1965 р. висловив думку про те, що перший похід відбувся в 1197–1198 рр. [62, с. 119–120]. Цю тезу згодом підтримали І. Князький [58, с. 8], О. Головко [29, с. 155], Л. Войтович [15, с. 475]. М. Котляр уважає, що князь Роман загалом здійснив три переможні походи на половців. Час другого походу він датує зимою 1202 р. [72, с. 181]. Натомість М. Грушевський пише, що перший похід було здійснено у кінці 1200 – або на початку 1201 рр. [42, с. 226, с. 560–561], М. Бережков – узимку 1200–1201 рр. [6, с. 87], Л. Войтович – влітку 1201 р. [19, с. 220], Л. Махновець – узимку 1201–1202 рр. [86, с. 368], М. Левченко [84, с. 496], О. Майоров – осінь/зима 1200–1201 рр. або рання весна 1201 р. [92, с. 254–255], В. Пашуто [103, с. 201], Б. Рибаков [114, с. 495] – 1202 р., І. Крип'якевич – узимку 1202 р. [78, с. 112]. Із часом, О. Головко у справі датування походу зупинився на зимі 1201–1202 рр. [30, с. 230].

На наш погляд, військовий похід князя Романа відбувся взимку 1200–1201 рр., оскільки М. Хоніят у своєму тексті чітко називає Романа Мстиславовича князем галицьким, а його військо – численним [135, с. 245–246]. Навряд чи міг Роман ще до створення об'єднаного Галицько-Волинського князівства мати достатньо можливостей, щоб надати серйозну військову допомогу Візантійській імперії в боротьбі з половцями. Крім того, вже у кінці 1201 – на початку 1202 рр. було укладено мирний договір між Візантією і Болгарією. Половці відтоді мали захищати свої землі й не могли допомагати болгарам у нападах на Візантію.

Похід на половців був викликаний ще й тим, що князь Роман мав дружні відносини з Візантією. Відомо, що у травні 1200 р. у Константинополі перебувало посольство від галицько-волинського князя, яке очолював боярин Твердята Остромирич [109, с. 78–79].

Наявність цього посольства є доказом добросусідських відносин. На думку О. Майорова, Роман Мстиславович у цей час удруге одружився. Його обраницею стала родичка візантійського імператора Олексія III Ангела – Єфросинія. Шлюб «мав укріпити новий воєнно-політичний союз» [92, с. 258]. Л. Махновець датує укладення другого шлюбу князя Романа 1200 р. [86, с. 369]. Л. Войтович пише, що союз із Візантією «не тільки підняв престиж Романа, але й сприяв його закріпленню на галицькому престолі» [15, с. 476].

Наукова дискусія щодо питання походження другої дружини Романа Мстиславовича триває вже багато часу. Існує декілька версій походження великої княгині Романової. За однією з них, княгиня походила з волинських бояр. Про це писали В. Пашуто [102, с. 194], Н. Полонська-Василенко [106, с. 57–64], М. Котляр [65, с. 48–58; 67, с. 117–119; 71, с. 77–78; 75, с. 97–102], О. Головко [29, с. 141–142]. Згодом О. Головко почав схилятися до версії про візантійське походження княгині [33, с. 192–208]. Заперечили версію про боярське походження княгині дослідники Я. Беняк [146, с. 534–536] і П. Грицак [40, с. 55]. Останній зауважив, що вона була споріднена з угорською, польською і візантійською династіями [40, с. 55].

Згідно з версією Л. Дроби [151, с. 37], В. Абрагама [145, с. 98], Б. Влодарського [179, с. 24–25], Ю. Форсманна [153, с. 139], княгиня була католичкою. Існують навіть такі версії, як здогад М. Чубатого про те, що княгиня була донькою Святослава Мстиславовича або Інгваря Ярославовича [137, с. 567–568]. Проте, такий шлюб був би порушенням церковних канонів. О. Толочко пішов іще далі, припустивши, що друга дружина князя Романа походила з простолюдинів, а їхній шлюб був незаконним [127, с. 99]. Проте, навряд чи угорський король і малопольський князь підтримували б велику княгиню Романову після загибелі її чоловіка 1205 р., коли вона б не мала знатного походження.

М. Грушевський називав другу дружину галицько-волинського князя «католицькою принцесою» [43, с. 72]. С. Томашівський [130, с. 90], І. Крип'якевич [78, с. 114], не заглиблюючись у питання походження великої княгині Романової, відмітили, що вона була ятрівкою, тобто жінкою брата угорського короля Андрія II. Варто зауважити, що Роман і Андрій II – троюрідні брати, а великий князь київський Мстислав Володимирович був прадідом Романа Мстиславовича, Андрія II і Лешка Бялого.

Незважаючи на те, що російський візантиніст О. Каждан висловив сумнів щодо візантійського походження другої дружини князя Романа й її спорідненості з династією Ангелів, назвавши версію М. Баумгартена – гіпотезою [162, с. 424], її дотримується ціла низка дослідників, зокрема Й. Майлат [20, с. 113], М. Баумгартен (найвірогідніше донька Ісаака II від першого шлюбу) [4, с. 9–11], Є. Граля [154, с. 116–123], Д. Домбровський [148, с. 34–40; 149, с. 265–266], Л. Войтович [14, с. 67, 71–72, 224, 376, 380–381; 15, с. 484; 17, с. 37], О. Майоров [92, с. 208]. Цікаво, що версія про візантійське походження другої дружини Романа Мстиславовича має декілька підверсій. Так, на думку Є. Гралі – Марія (чернече ім'я – Анна) походила зі знатного візантійського роду Каматеросів і була родичкою імператриці Єфросинії, дружини Олексія III Ангела. Шлюб Романа з Марією дослідник датує 1199 р. [154, с. 116–123; 155, с. 128–131]. Цікаво, що в 1198–1206 рр. Константинопольським патріархом був Іоанн X Каматерос, який міг вплинути на митрополита Київського, щоб він дозволив князеві Роману вдруге одружитися.

На думку Л. Махновця [86, с. 369], яку згодом підтримали Л. Войтович [15, с. 485, 487; 16, с. 51] і Д. Домбровський [149, с. 265], друга дружина князя Романа – могла бути донькою імператора Ісаака II Ангела і його другої дружини – Маргарити-Марії. Однак О. Майоров заперечує це, через надто юний вік Маргарити-Марії Угорської й пізніші плани її брата – короля Андрія II видати свою доньку Марію заміж за Данила Романовича [92, с. 338; 93, с. 21]. О. Майоров уважає, що великою княгинею Романовою могла були старша донька імператора Ісаака II Ангела, яка тривалий час була черницею [92, с. 347; 93, с. 30]. Її світське ім'я було Єфросинія, а чернече – Марія або Анна [92, с. 381; с. 93, с. 64–65]. Після двірцевого перевороту 1195 р. візантійським імператором став її дядько – Олексій III Ангел, який

згодом повернув племінницю з чернецтва, що було можливим у Візантії, і видав заміж за князя Романа близько 1200 р. [92, с. 488; 93, с. 124]. З часом, Л. Войтович також дійшов висновку про те, що версія Л. Махновця не відповідає хронології [20, с. 114].

Отже, галицько-волинський князь Роман уклав із Візантією союзну угоду про спільні дії проти половців. Невипадково візантійський історик М. Хоніят повідомляє, що похід князя Романа на половців був викликаний жалем до людей Візантії, над якою нависла половецька загроза (особливо після болгарсько-половецької угоди 1186 р.). За словами М. Хоніята, князь галицький Роман, швидко приготувавшись, зібрав хоробру і численну дружину, напав на куманів (половців), розграбував і спустошив їхню землю. Повторив це декілька разів, зупинивши набіги куманів, надавши єдиновірному народу несподівану допомогу [135, с. 245–246]. Історик також зазначає те, що Роман Мстиславович розпочав боротьбу з половцями на прохання імперії, поступаючись благанням свого архіпастиря.

Візантійський історик Ф. Скутаріот у «Хроніці Анонiма Сафи» пише, що наступного року після куманів (половців), влахи, вирушивши в похід, без втрат повернулися додому. Вони не переставали б нападати на Візантію, якби не найхристиянніший народ роси не виступив мужньо проти них на прохання імператора. Правитель Галичини Роман зібрав численне й славетне військо, раптово напав на землю куманів, зруйнував і знищив її, зробивши це багато разів на славу християнській вірі. Так він зупинив набіги куманів [92, с. 262].

Не можна забувати і ще про один важливий чинник. Зайнявши пониззя Дністра і Дунаю, половці перекрили торговельний «Бурштиновий шлях» від Балтійського моря через Галич по Дністру до Понту (Чорного моря). Це могла бути ще одна причина військового походу Романа Мстиславовича на половців, адже від виходу до моря залежала торгівля в південно-східному напрямі.

Встановлення влади Романа Мстиславовича над Києвом викликало обурення в Рюрика Ростиславовича. Він на початку січня 1203 р. разом із чернігівськими Ольговичами і половцями зайняли, пограбували і попалили Київ. Після погрому міста, князь Рюрик не зостався у Києві, а відправився до Вручия, залишивши в столиці свою військову залогу. На думку М. Грушевського, справжнім автором другого погрому Києва був володимиро-суздальський князь Всеволод Велике Гніздо, оскільки він, згідно з даними «Суздальського літопису», дуже легко пробачив руйнування Руської землі, будучи «боголюбивим» і «милосердним» [42, с. 227].

Дізнавшися про трагічні події, Роман Мстиславович вирушив до Вручия. 16 лютого 1203 р. було укладено угоду, згідно з якою Рюрик Ростиславович став правителем Києва, відмовившись при цьому від союзу з Ольговичами і половцями. Підтвердженням вищого статусу Романа, ніж Рюрика є те, що у Візантії визнавали Романа Мстиславовича великим князем (igemon), а Рюрика – лише правителем (diepon) Києва [135, с. 245–246]. Цікаво, що новгородці також називали Романа великим князем [57, с. 15; 109, с. 78–79].

Цілком можливо, що київські справи не пройшли без втручання Всеволода Велике Гніздо. Проте, на наш погляд, є помилковою думка Дж. Феннела про те, що реальна влада на Русі, як і раніше, була в руках суздальського князя [133, с. 64]. Натомість слушною є теза О. Головка [28, с. 16], яку згодом підтримав М. Кучинко, згідно з якою князь Роман створив систему «колективного патронату» над столицею двох наймогутніших володарів на Русі [81, с. 173–174; 82, с. 344]. О. Майоров називає цю систему «колективним сюзеренітетом» [92, с. 713]. Саме в цьому яскраво проявилася мудрість, витривалість і гнучкість галицько-волинського князя Романа, його прагнення встановити мир у Руській землі. Як наслідок – союз Рюрика Ростиславовича з Ольговичами і половцями було зруйновано, а вже в першій половині1203 р. відбувся спільний військовий похід князів Романа Мстиславовича, Рюрика Ростиславовича з племінниками Мстиславовичами і сина Всеволода Велике Гніздо – Ярослава переяславського на половців. На думку О. Головка, цим походом Роман здійснив свій намір – розколоти, посварити й ослабити своїх суперників [29, с. 162].

Історики по-різному вираховують датування другого військового походу князя Романа на половців. Так, І. Крип'якевич [78, с. 112] і М. Котляр [75, с. 266; 72, с. 181] пишуть, що він відбувся взимку 1204 р. М. Грушевський називав часом походу зиму 1203–1204 рр. [43, с. 10], Б. Рибаков [114, с. 495] і Л. Войтович [15, с. 477] уважають, що це було 1203 р., Л. Махновець [86, с. 368], Дж. Феннел [133, с. 65] і О. Головко [29, с. 160–163] – пізньою зимою 1203 або ранньою весною 1204 рр., М. Волощук – 1204 р. [23, с. 65], О. Толочко – 1205 р. [124, с. 289]. О. Майоров пише, що похід мав статися у березні 1203 р. [92, с. 286], ще до першої облоги Константинополя в липні 1203 р. [92, с. 291]. Останній висновок є найоптимальнішим.

Військовий похід на половців виявився дуже вдалим. Закінчився він повною перемогою і взяттям у полон великої кількості половців і визволенням невільників. Із приводу походів Романа Мстиславовича на половців у «Галицько-Волинському літописі» пишеться: «Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха …» [86, с. 368].

Постає закономірне питання, у чому криється секрет успіху військових походів князя Романа на половців? Відповідь – галицько-волинський князь здійснив реформування свого війська. Головними змінами стали: заміна кольчуги на вдосконалений панцир, перетворення руської кінноти на важкоозброєну лицарську кінноту. На думку дослідника військової справи В. Кійка, Роман Мстиславович створив одну з кращих кінних дружин у Східній Європі, запровадивши залізні нагрудники і шоломи «латинські» [54, с. 58].

У руських князів, які поверталися з походу на половців, на раді у Треполі виникла суперечка щодо розподілу волостей у Руській землі відповідно до особистого внеску в її захист. Розгніваний Роман Мстиславович «піймав Рюрика, післав (його) до Києва й постриг у черці, так само його жінку й дочку …» [48, с. 99]. Згідно з даними «Новгородського літопису», волинського боярина-воєводу В'ячеслава князь Роман того ж літа скерував до Києва, щоб там постригти Рюрика у ченці [97, с. 240]. Крім того, Роман Мстиславович забрав у Рюрика всі його волості у Руській землі. М. Хоніят із цього приводу написав, що Роман, як міцніший силою і славніший мистецтвом, здобув перемогу, при цьому також знищив багато куманів, які допомагали в боротьбі Рюрику, складаючи сильнішу і могутнішу частину його війська [135, с. 245–246].

У науковій літературі немає єдиного погляду на питання управління Києвом у 1204–1205 рр. Так, якщо В. Татищев [120, с. 170], П. Толочко [128, с. 183; 129, с. 274], Дж. Феннел [133, с. 65], М. Котляр [68, с. 158], Л. Войтович [14, с. 225] дотримуються думки, що Києвом управляв ставленик Романа Мстиславовича – Інгвар (Ігор) Ярославович, то Д. Зубрицький [49, с. 25], О. Андріяшев [3, с. 150], Б. Рибаков [114, с. 495] писали про те, що князь Роман особисто керував Києвом. Л. Махновець уважає, що в Києві нетривалий час князював Інгвар, а потім Ростислав [86, с. 368]. М. Котляр дійшов висновку, що Роман Мстиславович фактично став великим князем київським і залишив у Києві свого посадника [68, с. 157–158]. Натомість М. Грушевський визнавав правителем у Києві Ростислава Рюриковича, залежного при цьому від галицько-волинського князя [41, с. 267–268]. Насправді, підпорядкувавши Київ, Роман Мстиславович пробув у ньому два тижні й відправився до Галича, залишивши правителем у Києві Інгваря Ярославовича. Згодом, на прохання Всеволода Велике Гніздо, князь Роман настановив правителем у Києві зятя володимиро-суздальського князя – Ростислава Рюриковича [48, с. 96], який став васалом галицько-волинського володаря. Чернігівські ж Ольговичі визнали такий стан справ на Русі.

Таким чином, Роман Мстиславович фактично став господарем у Руській землі, піднісши свою владу над Києвом. На наш погляд, це стало можливим завдяки успішним походам на половців, оскільки військові перемоги різко піднесли авторитет галицько-волинського князя. М. Грушевський слушно зауважив, що ці чинники зробили Романа «зверхником українських земель» [43, с. 9]. Дійсно, у землях Південно-Західної Русі в ті часи не було жодного

настільки могутнього князя. Не випадково «Галицько-Волинський літопис» називає Романа Мстиславовича «великим князем», «вікопомним самодержцем усієї Русі» [86, с. 368]. Цікаво, що це є перше вживання терміну самодержець щодо руського князя у літописі.

Про те, що князь Роман не просто прагнув мати велику владу, а й хотів максимально використати її для розв'язання нагальних проблем Русі, переконливо свідчить політична програма «доброго порядку». Зміст цього проекту під 1203 р. першим переказав російський історик В. Татищев [120, с. 169–170].

Треба відзначити, що науковці по-різному ставилися до реальності проекту «доброго порядку» Романа Мстиславовича. Наприклад, М. Грушевський із недовірою віднісся до переказу В. Татищева [41, с. 267]. Згодом його підтримали сучасні дослідники – М. Котляр [73, с. 120–121; 68, с. 158], О. Толочко [125, с. 22–36; 124, с. 288–328] і О. Купчинський [80, с. 421–423]. Натомість В. Ключевський [56, с. 340–341], Б. Рибаков [113, с. 163], П. Толочко [128, с. 182–183], М. Брайчевський [10, с. 520], Л. Войтович [13, с. 114], П. Кралюк [76, с. 117–122], М. Кучинко [81, с. 174], Ю. Терещенко [121, с. 163], Б. Яценко [144, с. 131], Н. Яковенко [143, с. 71], С. Федака [132, с. 277–278], В. Богданов [8, с. 222], О. Головко [29, с. 171] і О. Майоров [92, с. 42] висловились на підтримку можливості існування такого проекту.

Головна мета проекту «доброго порядку» – запровадження у шести основних руських князівствах майорату для забезпечення цілісності Русі, на чолі якої мав стояти могутній великий князь київський. Задум Романа Мстиславовича – це ідея, яка могла сконсолідувати князів, об'єднати руські землі в одне ціле, припинити князівські міжусобиці, процес послаблення ролі Русі в європейській політиці.

На думку Л. Войтовича, князь Роман при створенні проекту «доброго порядку» запозичив ідеї німецького проекту Вельфів [15, с. 479; 20, с. 115]. О. Майоров також сходиться на думці, що проект «доброго порядку» увібрав основні ідеї проекту Вельфів 1198 р. [92, с. 175]. За словами дослідника, проект Вельфів «приваблював руського князя своїм політичним змістом незалежно від його особистих симпатій до Штауфенів» [92, с. 175–176]. Необхідно зауважити, що напочатку XII ст. у Священній Римській імперії число електорів на виборах імператора дорівнювало шести, стільки ж, як запропонував у своєму проекті князь Роман.

Проте проектові Романа Мстиславовича не судилося здійснитися. На пропозицію зустрітися на з'їзді у Києві й обговорити це питання з метою створення чіткого статуту, князі не погодилися. Це переконливо свідчить про те, що вони остерігалися прагнень галицько-волинського правителя зменшити їхній суверенітет.

Широковідомими на Русі та за її межами були зв'язки князя Романа з візантійським імператорським двором. Саме цим пояснюється поява напівлегенди, пов'язаної з іменем галицько-волинського князя – оповідання про втечу візантійського імператора Олексія III Ангела до Галичини після взяття хрестоносцями в облогу Константинополя під час IV Хрестового походу в 1203 р. Олексій III був милостиво і прихильно прийнятий князем Русі Романом і деякий час перебував у нього [142, с. 343; 105, с. 327].

Оповідання підтримали, зокрема Д. Зубрицький [49, с. 20], М. Дашкевич [46, с. 96], О. Андріяшев [3, с. 152], В. Мавродін [88, с. 35], Д. Лихачов [87, с. 445], Т. Коструба [61, с. 253], Ю. Форсманн [153, с. 126], Г. Прінцінг [168, с. 7, 19], Б. Рибаков [114, с. 515], Д. Александров [1, с. 52], В. Борисенко [9, с. 77], Н. Яковенко [143, с. 71], В. Грабовецький [38, с. 43], Я. Ісаєвич [52, с. 13], Л. Войтович [15, с. 480], В. Ідзьо [51, с. 204], І. Паршин [100, с. 10]. М. Грушевський [43, с. 12], В. Нагірний [166, с. 100–108] висловили сумнів щодо його реальності. М. Котляр узагалі заперечив можливість перебування Олексія III в Галичині [68, с. 106–107; 75, с. 89–97]. Є. Граля вважає, що Длугошовий Аскарій – це не Олексій III, а нікейський імператор Феодор I Ласкаріс, який свого часу втік із Константинополя до Херсонесу Фракійського і Галатії в Малій Азії [156, с. 650–651]. Проте це твердження переконливо спростував О. Майоров [91, с. 133–164; 92, с. 221–230].

Необхідно зауважити, що у хроніці «Балдуїн Константинопольський» і «Генуезьких анналах» пишеться, що з Константинополя Олексій III утік до короля Валахії (Болгарії) Івана Калояна [91, с. 155; 92, с. 235]. У «Новій церковній історії» 1294–1313 рр. Бартоломео дель Фіядоні (Птолемей із Лукки) писав, що візантійський імператор Аскарій з Константинополя попрямував до Херсонесу, звідти до Галатії, яка нині є частиною Русі [92, с. 215]. М. Котляр зауважив, що в іноземних джерелах, особливо арабських, візантійські імператори іменуються «Ласкарісами» незалежно від їхніх справжніх імен [75, с. 95]. Тому О. Майоров уважає, що це міг бути тільки Олексій III [92, с. 226].

Наступним дискусійним питанням історіографії є напівлегенда про посольство папи Римського Інокентія III 1204 р. до князя Романа. Більшість дослідників, зокрема М. Карамзін [53, с. 415–416], Д. Зубрицький [49, с. 30–31], П. Батюшков [5, с. 12], І. Жданов [47, с. 430], В. Абрагам [145, с. 98], М. Чубатий [136, с. 9–10], Б. Рамм [111, с. 136], М. Котляр [64, с. 23], Ю. Свідерський [115, с. 78], П. Толочко [129, с. 156], М. Брайчевський [10, с. 496], Ю. Терещенко [121, с. 162], О. Головко [29, с. 187–192], І. Паславський [101, с. 26–27], М. Волощук [22, с. 24], Л. Войтович [15, с. 480], О. Майоров [92, с. 203], схильні довіряти повідомленню про посольство. Натомість Є. Голубинський [35, с. 598], М. Грушевський [43, с. 12], О. Толочко [124, с. 469–477] з недовірою поставилися до інформації про посольство.

О. Майоров уважає, що зміни у ставленні Романа Мстиславовича до католицької церкви відбулися в останні роки його життя і були пов'язані саме з подіями IV Хрестового походу, захопленням і пограбуванням Константинополя [92, с. 208, с. 718]. Л. Войтович допускає, що відмова Романа Мстиславовича від королівської корони відбулася внаслідок переговорів із Олексієм III [20, с. 121].

Однак М. Голубець [34, с. 209] і П. Кралюк [77, с. 5–6] уважають, що князь Роман насправді не був ревним захисником православ'я. М. Голубець пише, що стосується Романової «ревності до православ'я й жорсткості до католицизму, то це ледве чи можливе в князя, що був сином польської княжни й виховувався на західноєвропейських, отже католицьких дворах» [34, с. 209]. На думку О. Головка, руські князі «взагалі були толерантними в питаннях віри, не дуже розумілися на розбіжностях між двома гілками європейського християнства» [29, с. 188].

Розглядаючи зміст переговорів, історик церкви М. Чубатий зауважив, що посланці Інокентія III хотіли залучити галицько-волинського князя до боротьби між Вельфами і Гогенштауфенами [136, с. 9–10]. Тут доречно згадати те, що дід Романа Мстиславовича – князь Ізяслав Мстиславович був одружений з представницею роду Гогенштауфенів. І. Паславський так і пише, що відмова князя Романа була зумовлена його союзницькими відносинами з Філіппом Швабським, який мав із ним родинні зв'язки [101, с. 27]. Дійсно, на характері відносин князя Романа з папою Інокентієм III також відбивалися його зв'язки з німецькими правителями. Галицько-волинський володар підтримував родину Гогенштауфенів у боротьбі за імператорський престол Священної Римської імперії. Відповідно він виступав проти родини Вельфів, яких у ті часи підтримував папа Римський.

Ще одним дискусійним питанням історіографії є військовий похід Романа Мстиславовича на захід 1205 р., про який тогочасні джереда подають мало інформації. Мета походу в руських літописах також не називається. Лише французький хроніст середини XIII ст. Альбрік з монастиря Труа Фонтен (Трьох Джерел) озвучує її. Він пише, що король Русі Роман вирушив зі своїх володінь, маючи намір через Польщу попрямувати до Саксонії, як удаваний християнин хотів зруйнувати церкви, але два брати Лешко і Конрад над річкою Вісла з волі Божої перемогли його і вбили, а всіх тих, хто був з ним розігнали або знищили [147, с. 885]. На думку І. Паславського, інформація Альбріка про церкви може бути відлунням якогось непорозуміння між галицько-волинським князем і Римською курією [101, с. 24], О. Майоров уважає, що це лише стилістичний зворот [92, с. 164].

Із короткого повідомлення хроніста Альбріка низка вчених, зокрема Е. Вінкельман [20, с. 289], В. Абрагам [145, с. 98–99], М. Чубатий [136, с. 9–10], С. Томашівський [130, с. 88],

М. Кордуба [163, с. 755–759], А. Вількевич-Вавжинчикова [176, с. 20], І. Гуржій [45, с. 413], В. Пашуто [102, с. 193; 103, с. 165], Г. Роде [170, с. 102], Т. Коструба [61, с. 153–154], П. Грицак [40, с. 57], Б. Рамм [111, с. 136], Б. Відера [175, с. 30–31], Н. Щавелева [140, с. 61–62], М. Котляр [64, с. 24; 68, с. 159–160], Б. Рибаков [114, с. 493], М. Брайчевський [10, с. 529], Ю. Свідерський [115, с. 78], Л. Гумільов [44, с. 493], Дж. Феннел [133, с. 65–66], Ю. Терещенко [121, с. 163], В. Грабовецький [38, с. 83], Я. Ісаєвич [52, с. 14], О. Масан [94, с. 75], О. Назаренко [95, с. 25], Л. Войтович [15, с. 478–479], Д. Александров [2, с. 45–47], В. Коваленко [131, с. 92], С. Василенко [11, с. 109], І. Паславський [101, с. 24], О. Майоров [92, с. 132], С. Шеломенцев-Терський [139, с. 98], І. Паршин [100, с. 13] зробили висновок, що галицько-волинський князь відігравав значиму роль у європейській політиці. Він був утягнутий у боротьбу родин Гогенштауфенів і Вельфів за корону Священної Римської імперії.

Натомість С. Захоровський [157, с. 213], П. Ясениця [161, с. 391–392], Б. Влодарський [177, с. 19–29; 179, с. 23, 28], Г. Лябуда [164, с. 103–104], Г. Штокль [171, с. 504–505], М. Пшибил [169, с. 64–65], Г. Пікган [92, с. 145], С. Терський [122, с. 43] відкинули версію про похід князя Романа до Саксонії. О. Головко також критично віднісся до інформації Альбріка [32, с. 35–38].

На основі даних «Суздальського» і «Галицько-Волинського» літописів низка науковців, зокрема Л. Дроба [151, с. 16], О. Андріяшев [3, с. 150], Б. Влодарський [177, с. 21–24, 27], Я. Поверський [167, с. 133], О. Головко [25, с. 87–88; 29, с. 183], Н. Щавелева [141, с. 152], П. Ясениця [20, с. 288], Л. Слупецький [174, с. 93], С. Федака [132, с. 284], С. Щур [173, с. 258–259], В. Нагірний [166, с. 118–146] дотримуються версії про участь Романа Мстиславовича в польській усобиці на боці великопольського князя Владислава Тонконогого. На думку ж І. Горвата, князь Роман виступив на боці Мешка Плосконогого [159, с. 218–219]. Проте І. Крип'якевич [78, с. 113] і Л. Войтович [19, с. 226] допускають, що літописний Владислав – це галицький боярин Кормильчич.

Я. Длугош (під 1205 р.) виводив причину конфлікту між галицько-волинським і польськими князями з бажання Романа Мстиславовича приєднати до своїх володінь Люблінщину. Її князь Роман прагнув отримати від Лешка Бялого через несплату за попередню допомогу, але дістав негативну відповідь. Збираючись у військовий похід, Роман погрожував не тільки розорити Польське королівство, а й знищити божественну гілку латинян. Коли він захотів отримати благословіння від володимирського єпископа, той відповів відмовою, через що виник конфлікт. Далі була місячна облога Любліна, після чого – відкинута пропозиція миру і розгром руського війська князями Лешком і Конрадом під Завихостом. Роман Мстиславович, за Я. Длугошем, гине, перепливаючи Віслу. Перед цим Романові наснився віщий сон: нібито зграя щигликів налетіла з боку Сандомира і поїла горобців [142, с. 241–243]. М. Стрийковський загалом повторив інформацію Я. Длугоша, додавши до неї ще й поему-панегірик про польську перемогу під Завихостом [119, с. 282–284].

Версію Я. Длугоша підтримали, зокрема О. Клеванов [55, с. 100], П. Іванов [50, с. 158], А. Вількевич-Вавжинчикова [176, с. 20], В. Пічета [104, с. 11], І. Гуржій [45, с. 410], З. Шамбелян [172, с. 9], В. Пшик [110, с. 97–98]. О. Толочко [123, с. 195–204]. Проте Л. Войтович уважає, що прихильники цієї версії не врахували династичного фактору [20, с. 287]. Крім того, тогочасні польські джерела нічого не згадують про облогу Любліна. На основі цього, Б. Влодарський [179, с. 25–30], Г. Лябуда [164, с. 103–104], М. Пшибил [169, с. 64–65] заперечили версію Я. Длугоша. На думку Г. Лябуди, Я. Длугош об'єднав у одне ціле дві події – похід Романа Мстиславовича 1205 р. і похід Данила Романовича на Люблін 1244 р. [165, с. 34–35, 145, 148–149]. Свого часу М. Грушевський писав, що оповідання Я. Длугоша – це Романова легенда, а не історія [43, с. 15].

До зазначеного вище необхідно зауважити, що Роман Мстиславович дійсно мав тісні контакти зі Священною Римською імперією. Підтвердженням цьому є добрі відносини з

Гогенштауфенами, а також запис у синодику одного з найпривілейованіших німецьких монастирів – бенедиктинського монастиря Св. апостолів Петра і Павла в Ерфурті під 19 червня 1205 р. – «Роман, король Русі. Він дав нам 30 марок» [96, с. 598], що складало близько 7 кг срібла. О. Майоров уважає, що це свідчить про прямі контакти з королем Філіппом Швабським [92, с. 132], допускає особисті відвідини монастиря Романом Мстиславовичем [92, с. 138].

Цікавим фактом є те, що Ерфурт належав Філіппові Швабському, а майнські архієпископи підтримували Гогенштауфенів. У ті часи існував звичай формального членства у соборних капітулах і монастирях правлячих осіб, що фактично означав заступництво. На думку О. Назаренка, інформація про 30 марок має поминальний характер [96, с. 598]. О. Пресняков пише, що це є свідченням наявності торговельних зв'язків [108, с. 30]. М. Чубатий уважає, що мова йде про особисті симпатії до католиків [136, с. 9]. О. Головко зробив припущення про перебування Романа в дитинстві впродовж певного часу на вихованні в ерфуртських бенедиктинців [29, с. 187].

На наш погляд, галицько-волинський князь, пройшовши через Польщу в Саксонію, прагнув нанести удар її володарю – імператору Оттонові IV Брауншвейгському, тим самим допомогти синові Фрідріха I Барбаросси – Філіппові Швабському в його намаганні посісти імператорський трон. Але на території Польщі Роман Мстиславович натрапив на Лешка Бялого, союзника Вельфів. Г. Лябуда пише, що у першій половині 1205 р. існував політичний союз князя Романа і великопольського князя Владислава Тонконогого [158, с. 144–145]. Б. Влодарський [177, с. 19–21], В. Пашуто [103, с. 165, 344] і Н. Щавелева [141, с. 152] зазначають, що посварив Романа Мстиславовича з Лешком Бялим якраз Владислав Тонконогий. Великопольський князь прагнув завадити галицько-волинському правителю надати допомогу Філіппові Швабському, проти якого виступив датський король Вальдемар II.

Отже, утвердження Романа Мстславовича в Галичі 1199 р. дозволило йому не лише створити об'єднане Галицько-Волинське князівство, а й поширити свій політичний вплив на Київ. Сприяли цьому успішні військові походи на половців узимку 1200–1201 рр. і в першій половині 1203 р. Як наслідок, вдалося відвернути половецьку загрозу від Руської землі й Візантії, до Галицько-Волинського князівства знову були приєднані території пониззя Дністра і Дунаю. Авторитет князя Романа значно зріс не тільки на Русі, а й за її межами. На фоні укладення галицько-візантійського політичного союзу цілком логічними є версія про візантійське походження великої княгині Романової й оповідання про втечу візантійського імператора Олексія III Ангела до Галичини.

Ініційована Романом Мстиславовичем політична програма «доброго порядку» яскраво свідчить про державотвірні устремління галицько-волинського правителя. Необхідно звернути увагу також і на прямий зв'язок русько-польсько-німецьких відносин із історією про посольство папи Римського Інокентія III до князя Романа. Саме в цьому контексті треба розглядати військовий похід на захід 1205 р., який прямо був пов'язаний із союзними відносинами Романа Мстиславовича і Філіппа Швабського.

Роблячи підсумок життєдіяльності першого галицько-волинського князя, не можна не згадати влучні слова Б. Рибакова: «Роман – последний из русских князей, воспетый русскими былинами; книжная и народная оценки совпали, что случалось весьма редко: народ очень осмотрительно отбирал героев для своего былинного фонда» [114, с. 496].

Література

1. Александров Д. Н. Южная, Юго-Западная и Центральная Русь в XIII–XIV вв. и образование Литовского государства / Д. Н. Александров. – М.: Рос. акад. естественных наук, 1994. – 269 с.
2. Александров Д. Н. Феодальная раздробленность Руси / Д. Н. Александров. – М.: Экслибрис-Пресс, 2001. – 479 с.

3. Андрияшев А. М. Очерк по истории Волынской земли до конца XIV ст. / А. М. Андрияшев. – К.: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1887. – 234 с.
4. Баумгартен Н. Вторая ветвь князей галицких. Потомство Романа Мстиславича / Н. Баумгартен // Летопись Историко-родословного общества в Москве. – 1909. – Вып. 1(17). – С. 3–45.
5. Батюшков П. Н. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края / П. Н. Батюшков. – СПб.: Обществ.польза, 1888. – 430 с.
6. Бережков Н. Г. Хронология русского летописания / Н. Г. Бережков. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 376 с.
7. Библиотека Российская историческая, содержащая древние летописи и всякие записки, способствующие к объяснению истории и географии российской древних и средних времен / Сост.: С. С. Башилов, И. И. Тауберт. – СПб.: Имп. АН, 1767. – Ч. 1: Летопись Несторова с продолжателями по Кенигсбергскому списку, до 1206 года. – 351 с.
8. Богданов В. Романовский проект 1203 г.: памятник древнерусской политической мысли или выдумка В. Н. Татищева / В. Богданов // Сборник Русского исторического общества. – М.: Русская панорама, 2000. – Т. 3 (151). – С. 215–223.
9. Борисенко В. Й. Курс української історії. З давніших часів до XX ст. / В. Й. Борисенко. – К.: Либідь, 1996. – 615 с.
10. Брайчевський М. Ю. Твори / М. Ю. Брайчевський. – К.: В-во ім. О. Теліги, 2004. – Т. 1: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. – 720 с.
11. Василенко С. Геополітичні традиції Київської Русі і Галицько-Волинської держави / С. Василенко // Людина і політика. – 2002. – № 5. – С. 102–111.
12. «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. / Сост. Л. М. Попова, Н. И. Щавелева; под ред. чл.-кор. АН СССР В. Л. Янина. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 260 с.
13. Войтович Л. В. Генеалогія династії Рюриковичів / Л. В. Войтович. – К.: АН УРСР, 1990. – 227 с.
14. Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль: історико-генеалогічне дослідження / Л. В. Войтович. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 649 с.
15. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. В. Войтович. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2006. – 784 с.
16. Войтович Л. В. Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д. Домбровського) / Л. В. Войтович // Княжа доба: історія і культура / Відп. ред. Я. Ісаєвич. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2007. – Вип. 1. – С. 45–58.
17. Войтович Л. В. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за династії Ангелів / Л. В. Войтович // Княжа доба: історія і культура. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – Вип. 2. – С. 30–39.
18. Войтович Л. В. Галицька земля і Візантія у XI–XIV століттях / Л. В. Войтович // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: Коло, 2011. – Вип. 14–15. – С. 37–60.
19. Войтович Л. В. Галицько-Волинські етюди / Л. В. Войтович. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2011. – 480 с.
20. Войтович Л. В. Галич у політичному житті Європи XI–XIVстоліть / Л. В. Войтович. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. – 478 с.
21. Волощук М. Роман Мстиславич – видатна постать української історії / М. Волощук // Історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 74–84.
22. Волощук М. Вплив державотворчої діяльності князя Романа Мстиславича на еволюцію міжнародно-правового статусу Галицької та Волинської земель (кінець XII – початок XIII ст.) / М. Волощук // Україна соборна: зб. наук. ст. / Відп. ред. О. П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 2. – Ч. 3. – С. 15–29.

23. Волощук М. М. Військово-політичні стосунки Угорського королівства з Галицьким та Галицько-Волинським князівством (кінець XII–XIII ст.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.02 / Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника / М. М. Волощук. – Івано-Франківськ, 2005. – 231 с.
24. Голик Р. «Левъ, имь же половци дети страшаху: стереотипи Романа Мстиславича у Галицько-Волинському літописі, великопольській хроніці та модерній історичній традиції / Р. Голик // Княжа доба: історія і культура. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. – Вип. 3. – С. 165–200.
25. Головко А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII ст. / А. Б. Головко. – К.: Наук. думка, 1988. – 136 с.
26. Головко А. Б. Князь Роман Мстиславич / А. Б. Головко // Вопросы истории. – 2002. – № 12. – С. 52–70.
27. Головко А. Б. О месте захоронения галицко-волынского князя Романа Мстиславича / А. Б. Головко, Ю. А. Лабынцев, Л. Л. Щавинская // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – М.: РФК-Имидж Лаб, 2009. – № 3. – С. 26–27.
28. Головко О. Б. Південна Русь і половецький степ у політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича / О. Б. Головко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: матеріали Других Всеукраїнських читань). – Черкаси, 1992. – С. 15–17.
29. Головко О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба: нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття / О. Б. Головко. – К.: Стилос, 2001. – 249 с.
30. Головко О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головко. – К.: Стилос, 2006. – 575 с.
31. Головко О. Б. Парадигма Романа в ідеологічному житті Волині та Галичини XIII ст. / О. Б. Головко // Княжа доба: історія і культура. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 1. – С. 59–66.
32. Головко О. Б. Останній похід Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці / О. Б. Головко // УІЖ. – 2009. – № 4. – С. 28–47.
33. Головко О. Б. Візантійська імперія, Південна Русь і Половецький степ в політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича / О. Б. Головко // Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л. В. Матвєєвої. – К.: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського, 2010. – С. 192–208.
34. Голубець М. Велика історія України / М. Голубець: у 2 т. – К.: Глобус, 1993. – Т. 1. – 352 с.
35. Голубинский Е. Е. История Русской Церкви: в 2 т. / Е. Е. Голубинский. – М.: Лисснер, 1880–1900. – Т. 1. – Ч. 1. – 792 с.
36. Горковенко А. В. Меч Романа Галицкого. Князь Роман Мстиславич в истории, эпосе и легендах / А. В. Горковенко. – СПб.: Изд. Д. Буланин, 2011. – 480 с.
37. Горский А. А. Русские земли в XIII–XIV веках: пути политического развития / А. А. Горский. – М.: Ин-т российской истории РАН, 1996. – 128 с.
38. Грабовецький В. В. Галич – столиця Ростиславовичів і Романовичів у міжнародних взаєминах XII–XIII ст. / В. В. Грабовецький // Галич і Галицька земля: зб. наук. праць / Відп. ред. П. П. Толочко. – К.; Галич: ІА НАНУ; НЗ «Давній Галич», 1998. – С. 43–83.
39. Грабовецький В. В. Об'єднання Галицько-волинських земель в єдину державу – спадкоємицю Київської Русі. До 800-річчя утворення Галицько-Волинського князівства / В. В. Грабовецький // Вісник Прикарпатського університету. – Сер. Історія. – 1999. – Вип. 2. – С. 17–26.
40. Грицак П. Галицько-Волинська держава / П. Грицак. – Нью-Йорк: НТШ, 1958. – 176 с.
41. Грушевский М. С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / М. С. Грушевский. – К.: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1891. – 541 с.
42. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1992. – Т. 2. – 634 с.
43. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1993. – Т. 3. – 588 с.

44. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – М.: Мысль, 1989. – 493 с.
45. Гуржій І. Об'єднувач галицько-волинських земель / І. Гуржій // Україна в Центрально-Східній Європі: з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Ін-т історії України НАН України; відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – Вип. 2. – С. 392–416.
46. Дашкевич Н. П. Княжение Даниила Галицкого, по русским и иностранным известиям / Н. П. Дашкевич. – К.: Унив. тип., 1873. – 158 с.
47. Жданов И. Н. Русский былевой эпос. Исследования и материалы. – СПб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1895. – 631 с.
48. Зі «Суздальського літопису» // Галицько-Волинський літопис / Переклав і пояснив Т. Коструба. – Львів: Вид. І. Тиктор, 1936. – Ч. 1. – С. 94–99.
49. Зубрицкий Д. И. История древнего Галичско-Русского княжества: в 3 ч. / Д. И. Зубрицкий. – Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1852–1855. – Ч. 3. – 314 с.
50. Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в. / П. А. Иванов. – Одесса: Тип. «Эконом», 1895. – 317 с.
51. Ідзьо В. С. Українська держава в IX–XIII століттях / В. С. Ідзьо. – Л.: Сполом, 2004. – 416 с.
52. Ісаєвич Я. Д. Галицько-Волинська держава: короткий нарис історії галицько-волинських земель в кінці XI–XIV ст. / Я. Д. Ісаєвич. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 39 с.
53. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М.: Наука, 1991. – Т. 2–3. – 832 с.
54. Кійко В. І. Військова справа у Галицькому та Волинському князівствах, XI–XIV ст.: дис. … канд. іст. наук: 20.02.22 / Нац. ун-т «Львівська політехніка» / В. І. Кійко. – Л., 2009. – 227 с.
55. Клеванов А. История Юго-Западной Руси от её начала до половины XV века / А. Клеванов. – М.: Тип. А. Семена, 1849. – 273 с.
56. Ключевский В. О. Сочинения: в 9 т. / В. О. Ключевский. – М.: Мысль, 1987–1990. – Т. 1: Курс русской истории. – Ч. 1. – 430 с.
57. Книга Паломник. Сказание мест святых во Цареграде Антония, архиепископа Новгородского, в 1200 г. / Под ред. Х. М. Лопарева // Православный Палестинский сборник. – СПб.: Правосл. Палест. об-во, 1899. – Вып. 51. – Т. 15. – С. 1–39.
58. Князький И. О. Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель с средины XII ст. до нашествия монголо-татар: автореф. дис. … канд. ист. наук / И. О. Князький. – М., 1990. – 19 с.
59. Кордуба М. Історія Холмщини і Підляшшя / М. Кордуба. – Краків, 1941. – 128 с.
60. Костомаров М. І. Історія України в життєписах визначних її діячів / Пер. О. Барвінського / М. І. Костомаров. – К.: Україна, 1991. – 494 с.
61. Коструба Т. Вибрані твори / Т. Коструба. – Торонто: Добра книжка, 1961. – Т. 2. – 304 с.
62. Котляр М. Ф. Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187 р. / М. Ф. Котляр // УІЖ. – 1965. – № 1. – С. 117–120.
63. Котляр М. Ф. До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р. / М. Ф. Котляр // УІЖ. – 1966. – № 3. – С. 112–117.
64. Котляр М. Ф. Данило Галицький / М. Ф. Котляр. – К.: Наук. думка, 1979. – 185 с.
65. Котляр М. Ф. До питання про візантійське походження матері Данила Галицького / М. Ф. Котляр // Археологія. – 1991. – № 2. – С. 48–58.
66. Котляр М. Ф. Роман Великий / М. Ф. Котляр // Історія України в особах IX–XVIII ст. / За ред. В. Замлинського. – К.: Україна, 1993. – С. 107–114.
67. Котляр М. Ф. Княгиня Анна / М. Ф. Котляр // Історія України в особах IX–XVIII ст. / За ред. В. Замлинського. – К.: Україна, 1993. – С. 114–119.
68. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр // Україна крізь віки: у 15 т. – К.: Альтернативи, 1998. – Т. 5. – 336 с.
69. Котляр М. Ф. Дипломатія галицьких і волинських князів XII–XIII ст. / М. Ф. Котляр // Київська старовина. – 2000. – № 5. – С. 3–10.

70. Котляр М. Ф. Роман і Романовичі в історії та поезії / М. Ф. Котляр // УЖ. – 2001. – № 4. – С. 57–66.
71. Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі / М. Ф. Котляр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 247 с.
72. Котляр М. Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі / М. Ф. Котляр. – К.: Наш час, 2011. – 280 с.
73. Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. / Н. Ф. Котляр. – К.: Наук. думка, 1985. – 184 с.
74. Котляр Н. Ф. Галицко-Волынская Русь и Византия в XII–XIII вв. (связи реальные и вымышленные) / Н. Ф. Котляр // Южная Русь и Византия: Сб. науч. трудов (к XVIII конгрессу византинистов). – К.: Наукова думка, 1991. – С. 20–33.
75. Котляр Н. Ф. Дипломатия Южной Руси / Н. Ф. Котляр. – СПб.: Алетейя, 2003. – 300 с.
76. Кралюк П. М. Идея политического объединения Руси «Слово о полку Игореве» и проект государственного устройства Романа Волынского / П. М. Кралюк // «Слово о полку Игореве» и мировоззрение его эпохи / Отв. ред. В. С. Горский. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 117–122.
77. Кралюк П. М. Роман Мстиславович, князь Волинський і Галицький: іст.-біогр. нарис / П. М. Кралюк. – Луцьк: Надстир'я, 1999. – 76 с.
78. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство: 2-ге вид. зі змінами і доповненнями / І. П. Крип'якевич. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 220 с.
79. Крушинский Л. Исторический очерк Волыни / Л. Крушинский // Труды Волынского губернского статистического комитета на 1867 г. – Житомир: Тип. Шадова и Санкевича, 1867. – Т. 1. – С. 21–96.
80. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIVстоліть. Дослідження. Тексти / О. Купчинський. – Л.: НТШ, 2004. – 1283 с.
81. Кучинко М. М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.) / М. М. Кучинко. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 208 с.
82. Кучинко М. М. Волинська земля в X – першій половині XIV ст.: дис. … д-ра іст. наук: 07.00.04 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки / М. М. Кучинко. – Луцьк, 1998. – 493 с.
83. Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 року) / І. Левкович. – Вінніпег: Волинський видавн. фонд, 1953. – 110 с.
84. Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений / М. В. Левченко. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 556 с.
85. Линниченко И. А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия / И. А. Линниченко. – К.: Ун-тская тип., 1884. – Ч. 1: Русь и Польша до конца XII века. – 240 с.
86. Літопис руський: За Іпатським списком / Пер. з давньоруської Л. Є. Махновець; відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
87. Лихачев Д. С. Комментарий исторический и географический / Д. С. Лихачев // Слово о полку Игореве / АН СССР; Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 375–466.
88. Мавродин В. В. Очерк истории Древней Руси до монгольского завоевания / В. В. Мавродин // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. Материальная культура / Под ред. Б. Д. Грекова, М. И. Артамонова, Н. Н. Воронина: в 2 т. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948–1951. – Т. 1. – С. 7–46.
89. Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / А. В. Майоров. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 640 с.
90. Майоров А. В. Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. / А. В. Майоров. – СПб.: Изд. Д. Буланин, 2011. – 800 с.
91. Майоров О. В. Ангел в Галичі: чи міг візантійський імператор Олексій III відвідувати Романа Мстиславича / О. В. Майоров // Княжа доба: історія і культура. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. – Вип. 3. – С. 133–164.
92. Майоров О. В. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Володар, воїн, дипломат: у 2 т. / О. В. Майоров. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2011. – Т. 1. – 318 с.; Т. 2. – 462 с.

93. Майоров О. В. Єфросинія Галицька. Дочка візантійського імператора в Галицько-Волинській Русі: княгиня і черниця / О. В. Майоров. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2013. – 224 с.
94. Масан О. Середньовічна Україна і Німецький орден: недосліджені проблеми взаємовідносин / О. Масан // IV Міжнародний конгрес україністів: доп. та повідомлення (Одеса, 26–29 серпня 1999 р.). – Одеса; К.; Л.: [Б. в.], 1999. – Історія. – Ч. 1. – С. 74–79.
95. Назаренко А. В. Русско-немецкие связи домонгольского времени (IX – середина XIII вв.): состояние проблемы и перспективы дальнейших исследований / А. В. Назаренко // Славяно-германские исследования. – М.: Индрик, 2000. – Т. 1–2. – С. 19–79.
96. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. / А. В. Назаренко. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 784 с.
97. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисловием А. Насонова. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 640 с.
98. Оболенский Д. Связи между Византией и Русью в XI–XVвв. / Д. Оболенский // XIII Международный конгресс исторических наук (Москва, 16–23 августа 1970 г.). – М.: Наука; Главная редакция восточной л-ры, 1970. – С. 5–6.
99. Овсій І. О. Зовнішня політика України від давніх часів до 1944 р. / І. О. Овсій. – К.: Либідь, 1999. – 240 с.
100. Паршин І. Л. Вектори політики володарів Галицько-Волинської Русі (за матеріалами наративних латиномовних джерел XIII–XIV століть): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / І. Л. Паршин; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства НАН України. – Л., 2014. – 20 с.
101. Паславський І. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття / І. Паславський / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Л.: Місіонер, 2003. – 112 с.
102. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 330 с.
103. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Наука, 1968. – 474 с.
104. Пичета В. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии / В. Пичета. – М.: Соцэкгиз, 1940. – 136 с.
105. ПСРЛ. – СПб.: Археограф. комис., 1843. – Т. 2: Ипатьевская и Густинская летописи. – 377 с.
106. Полонська-Василенко Н. Княгиня Романова Ганна / Н. Полонська-Василенко // Визвольний шлях. – 1954. – Кн. 3. – С. 57–64.
107. Потурай О. Державник мимоволі / О. Потурай // Історичний календар: 2000 / Упоряд.: А. Денисенко, В. Туркевич. – К.: [Б. в.], 1999. – С. 284–286.
108. Пресняков А. Е. Лекции по русской истории: в 2 т. / А. Е. Пресняков. – М.: Соцэкгиз, 1938–1939. – Т. 2. – Вып. 1: Западная Русь и Литовско-Русское государство. – 244 с.
109. Путешествие новгородского архиепископа Антония в Царыград в конце 12-го столетия. С предисловием и примечаниями П. Савваитова. – СПб.: Изд. Археограф. комис., 1872. – 187 с.
110. Пшик В. Про похід Романа Мстиславича на Польщу 1205 р. / В. Пшик // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: тези доп. та повідомлень Міжнар. наук. конф. (Галич, 19–21 серпня 1993 р.). – Л., 1993. – С. 97–99.
111. Рамм Б. Я. Папство и Русь в X–XVвв. / Б. Я. Рамм. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 283 с.
112. Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. / О. М. Рапов. – М.: Изд-во МГУ, 1977. – 262 с.
113. Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи / Б. А. Рыбаков. – М.: АН СССР, 1963. – 362 с.
114. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1982. – 590 с.
115. Свідерський Ю. Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. / Ю. Ю. Свідерський. – К.: Наук. думка, 1983. – 128 с.

116. Смирнов М. П. Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшей / М. П. Смирнов. – СПб.: Тип. Лермантова, 1860. – 154 с.
117. Соловьев С. М. История России с древнейших времен: в 15 кн. / С. М. Соловьев. – М.: Соцэкгиз, 1959. – Кн. 1. – Т. 1–2. – 810 с.
118. Софроненко К. А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII вв. / К. А. Софроненко. – М.: Госюриздат, 1955. – 140 с.
119. Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / М. Стрийковський / Пер. Р. Івасів, віршованого тексту В. Пепа. Відп. ред. О. Купчинський. – Л.: НТШ, 2011. – 1075 с.
120. Татищев В. Н. История Российская: в 7 т. / В. Н. Татищев. – М., Л.: Наука, 1964. – Т. 3. – 334 с.
121. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: навч. посібник для студентів / Ю. І. Терещенко. – К.: Перун, 1996. – 496 с.
122. Терський С. В. Княже місто Володимир: монографія / С. В. Терський. – Л.: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – 320 с.
123. Толочко А. П. Принимал ли Роман Мстиславич посольство папы Иннокентия III в 1204 г.? / А. П. Толочко // Ruthenica. – 2002. – Т. 2. – С. 195–204.
124. Толочко А. П. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия / А. П. Толочко. – М.: Новое литературное обозрение; К.: Критика, 2005. – 544 с.
125. Толочко О. П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження / О. П. Толочко // УІЖ. – 1995. – № 6. – С. 22–36.
126. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко // Україна крізь віки: у 15 т. – К.: Альтернативи, 1998. – Т. 4. – 352 с.
127. Толочко О. П. Як звали другу дружину Романа Мстиславича / О. П. Толочко // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Я. Ісаєвича / Відп. ред. М. Крикун // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006–2007. – Вип. 15. – С. 98–102.
128. Толочко П. П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII–XIII вв. / П. П. Толочко. – К.: Наук. думка, 1980. – 224 с.
129. Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории / П. П. Толочко. – К.: Наук.думка, 1987. – 248 с.
130. Томашівський С. Українська історія: нарис / С. Томашівський. – Львів: Вид-во«Вчора і нині», 1919. – Т. 1: Старинні часи і середні віки. – 154 с.
131. Україна в Центрально-Східній Європі: з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – Вип. 2. – 418 с.
132. Федака С. Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття) / С. Д. Федака. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2000. – 339 с.
133. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200–1304 / Пер. с англ. В. В. Голубчикова / Дж. Феннел. – М.: Прогресс, 1989. – 291 с.
134. Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства Древней Руси / И. Я. Фроянов, А. Ю. Дворниченко. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. – 269 с.
135. Хониат Н. Никиты Хониата история со времени царствования Иоанна Комнина / Н. Хониат // Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской Духовной Академии: в 2 т. – СПб.: Тип. департамента уделов, 1862. – Т. 2 / Перевод под ред. проф. Н. В. Чельцова. – 541 с.
136. Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії / М. Чубатий // Записки НТШ. – Львів: НТШ, 1917. – Т. 123/124. – С. 1–108.
137. Чубатий М. Історія християнства на Руси-Україні / М. Чубатий. – Рим; Нью-Йорк: Укр. Католицький ун-т, 1965. – Т. 1: До року 1353. – 816 с.
138. Шараневич И. И. История Галицко-Володимирской Руси. От найдавнейших времен до року 1453 / И. И. Шараневич. – Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1863. – 462 с.

139. Шеломенцев-Терський С. В. Військова інфраструктура Волинського князівства у XI–XIV ст.: дис. … д-ра іст. наук: 20.02.22 / Нац. ун-т «Львівська політехніка» / С. В. Шеломенцев-Терський. – Л., 2011. – 549 с.
140. Щавелева Н. И. Древнерусские известия Великопольской хроники / Н. И. Щавелева // Летописи и хроники: 1976 г. – М.: Наука, 1976. – С. 54–66.
141. Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники: тексты, перевод, комментарий / Н. И. Щавелева / АН СССР; Ин-т истории СССР; отв. ред. В. Л. Янин. – М.: Наука, 1990. – 210 с.
142. Щавелева Н. И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (Книги I–VI): текст, перевод, комментарий / Н. И. Щавелева. – М.: Памятники исторической мысли, 2004. – 496 с.
143. Яковенко Н. М. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII століття: навч. пос. / Н. М. Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.
144. Яценко Б. І. Розвиток державного устрою України-Русі наприкінці XII ст. (Проект Романа Мстиславича і «Слово о полку Ігоревім») / Б. І. Яценко // УЖ. – 1997. – № 3. – С. 119–133.
145. Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi / W. Abraham. – Lwów: Nakładem. Towarzystwa dla popierania nauki polskiej, 1904. – T. 1. – 417 s.
146. Bieniak J. Roman / J. Bieniak // Słownik starożytności słowiańskich. – Wrocław: Ossolineum, 1970. – T. 4. – S. 534–536.
147. Chronica Albrici monachi Trium fontium, a monacho Novi monasterii hoiensis interpolata. 1241 /Ed. P. Scheffer-Boichorst // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores. – Hannoverae, 1874. – T. 23. – P. 631–950.
148. Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich / D. Dąbrowski. – Poznań; Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 2002. – 347 s.
149. Dąbrowski D. Genealogia Mścisławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku) / D. Dąbrowski. – Kraków: Awalon, 2008. – 780 s.
150. Długosz J. Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki slawnego Królestwa Polskiego / J. Długosz. – Warszawa: PWN, 1973. – T. 5–6. – 398 s.
151. Droba L. Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny / L. Droba. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1881. – T. 13. – 467 s.
152. Engel J. Ch. Geschichte von Halitsch und des Vlodimir / J. Ch. Engel. – Wien, 1792. – 720 s.
153. Forsmann J. Die Beziehungen altrussischer Fürstengeschlechter zu Westeuropa. Ein Beitrag zur Geschichte Ost- und Nordeuropas im Mittelaltermit 22 Stammtafeln ost- und nordeuropaischer Fürsten / J. Forsmann. – Bern: Herbert Lang, 1970. – 153 s.
154. Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mścisławowicza / H. Grala // Slavia Orientalis. – Warszawa, 1982. – R. 31. – № 3–4. – S. 115–127.
155. Grala H. Rola Rusi w wojnach bizantyńsko-bułgarskich przełomu XII i XIII w. / H. Grala // Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia. – Poznań, 1985. – T. 2. – S. 128–131.
156. Grala H. Tradycija dziejopisarska o pobycie władcy Bizancjum w Haliczu (Jan Długosz i kronikars Hustyński) / H. Grala // Kwartalnik Historyczny. – 1986. – R. 93. – № 3. – S. 639–662.
157. Grodecki R., Zachorowski S., Dąbrowski J. Dzieje Polski średniowiecznej / R. Grodecki, S. Zachorowski, J. Dąbrowski. – Kraków: Nakł. Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1926. – T. 1: (Do roku 1333). – 418 s.
158. Historia dyplomacji polskiej: (połowa X–XX w.) / Pod red.G. Labudy. – Warszawa: PWN, 1982. – Wyd. 2. – T. 1: Połowa X w. – 1572 / Pod red. M. Biskupa. – 874 s.
159. Horwat I. Mieszko I Plątonogi, książe raciborski, opolski oraz krakowski 1131–1211 / I. Horwat // Cracvia-Polnia-Europa. Stydia z dziejów Śofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą roczniece urodzin I czterdziestolecie [racy naukowej]. – Kraków, 1995. – S. 218–220.
160. Jabłonowski A. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej / A. Jabłonowski. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. – 366 s.
161. Jasienica P. Trzej kronikarze / P. Jasienica. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1964. – 458 s.

162. Kazhdan A. Ruś – Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries / A. Kazhdan // Harvard Ukrainian Studies. – 1988–1989. – T. 12–13. – P. 414–429.
163. Korduba M. Stosunki polsko-ukrainskie / M. Korduba // Sprawy Narodowe. – 1933. – R. 7. – S. 755–759.
164. Labuda G. Dwa zamachy stanu w Polsce (1177–1179, 1202–1206) / G. Labuda // Sprawozdania Poznanskiego Towarzystwa Przyjacol Nauk. – 1971. – T. 82. – S. 103–104.
165. Labuda G. Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Dlugosza: próba rekonstrukcyi. – Poznań: Wydaw. Naukowe UAM, 1983. – 308 s.
166. Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264 / W. Nagirnyj // Prace Komisji wschodnioeuropejskiej PAU / Pod red. A. A. Zięby. – Kraków: PAU, 2011. – T. 12. – 362 s.
167. Powerski J. Stosunki polsko-pruskie do 1230 r.: Ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego / J. Powerski. – Toruń, 1968. – 212 s.
168. Prinzing G. Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges / G. Prinzing. – München, 1972. – S. 3–47.
169. Przybył M. Władysław Łaskonogi, książę wielkopolski 1202–1231 / M. Przybył. – Poznań: WBP, 1998. – 183 s.
170. Rhode G. Die Ostgrenze Polens. Politische Entwiclung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung / G. Rhode. – Köln, Graz: Böhlau, 1955. – Bd. 1. – 458 s.
171. Stökl G. Das Fürstentum Galizien-Wolhynien / G. Stökl // Handbuch der Geschichte Russlands / Ed. M. Hellman. – Stuttgart: Anton Hiersemann, 1980. – Bd. 1. – S. 504–506.
172. Szambelan Z. Najazdy ruskie na ziemię Sandomierskąw XIII wieku / Z. Szambelan // Acta Universitatis Łodziensis. Filia historica. – Łodź, 1989. – T. 36: Studia z dziejów feodalizmu. – S. 3–18.
173. Szczur S. Historia Polski: średniowiecze / S. Szczur. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2002. – 676 s.
174. Szkice zawichojskie / Pod red. T. Dunin-Wąsowiczi S. Tabaczyńskiego. – Zawichost: Fundacja «Antiquitas», 1999. – 267 s.
175. Widera B. 400 Jahre politische Beziehungen zwischen der Rus und Deutschland in der Yeit vot dem Mongoleneinfall / B. Widera // Ost und West in der Geschichte des Denkers und der Kulturrellen Beziehungen. Festschrift für Eduard Winter zum 70. Geburtstag. – Berlin, 1966. – S. 30–31.
176. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. / A. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa //Atenium Wilenskie. – Wilno, 1937. – R. 12. –№ 3.–S. 1–33.
177. Włodarski B. Polityka ruska Leszka Białego / B. Włodarski. – Lwów: Tow. Naukowe, 1925. – 84 s.
178. Włodarski B. Wołyn pod rządami Riurykowiczów i Bolesława Jerzego Trojdenowicza / B. Włodarski // Rocznik Wołyński. – 1934. – T. 3. – S. 105–148.
179. Włodarski B. Polska i Ruś: 1194–1340 / B. Włodarski. – Warszawa: PWN, 1966. – 326 s.

УДК 94 (477): [37.014.5:299.5]

Маслійчук В. Л.
Харківська державна академія культури

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ ТА ОСВІТНІ ПРОЕКТИ ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО (1750–1764 РР.)

Питання секуляризації постає як основне в культурно-освітній діяльності гетьмана Кирила Розумовського. Обмеження прав церкви, неувага до усталених практик, спроба створити світський університет у Батурині – підтвердження вагомих планів гетьмана. У даному разі слід визнати вплив на гетьманську політику його наставника Григорія Теплова. Але на початку 60-х рр. XVIII ст. така політика змінюється: у проханнях старшини зважається на реформуванні Київської академії на світський заклад, але з богословським факультетом, навчання козацьких дітей здійснювалося за старими освітніми практиками. Доба Розумовського заклала вагомі суперечності в секуляризаційні процеси на Лівобережній Україні.

Ключові слова: *секуляризація, церква, гетьман, Розумовський, освіта.*

Вопрос секуляризации кажется основным в культурно-образовательной деятельности гетмана Кирилла Разумовского. Ограничение прав церкви, невнимание к установленным практикам, попытка создать светский университет в Батурине – подтверждение существенных планов гетмана. В этих случаях следует отметить влияние на гетмана его наставника Григория Теплова. Но в начале 60- х гг. XVIII в. эта политика меняется: в просьбах старшин о реформировании Киевской академии на светское учебное заведение, но с богословским факультетом, обучение казацких детей совершалось по старым практикам. Время Разумовского заложило существенные противоречия в секуляризационные процессы на Левобережной Украине.

Ключевые слова: *секуляризация, церковь, гетман, Разумовский, образование.*

Secularization appears to be crucial in cultural and educational activities of Hetman Kyrylo Rozumovsky. Restriction of rights of the Church, lack of concideration of the established practices and an attempt to create a secular University in Baturyn confirm the substantial plans of Hetman. Here we can observe how his mentor Hryhoriy Teplov influenced the Hetman's policy. But in the early 1760 this policy changed: cossacs' elite pressed for the reform of the Kiyiv Academy into secular educational establishment with the theological faculty, teaching the cossacks' children corresponded with the traditional educational practices. The Rozumovsky's time caused significant contradictions in secular processes in the left-bank Ukraine.

Keywords: *secularization, the Church, Hetman, Rozumovsky, education.*

Постання нової світської освіти, процеси великих змін у навчанні, трансформації схоластичних практик – одна з головних тем для розуміння сучасного світу. Історіографія проблем секуляризації доволі велика, має концептуальні підходи щодо характеристики та значення цього процесу [35]. Незрідка вивільнення суспільства від церкви та релігійних практик уважають основним процесом раннього Нового часу. Переважно завдяки Максу Веберу питання переходу від релігійного і церковного до світського й державного пов'язується не лише з процесом відчуження церковного майна, але і з глибшими психологічними зсувами та утвердженням раціональних умов співіснування [4]. Питання секуляризації на українських землях у складі Австрійської та Російської імперій є одним із найскладніших, суперечливих, однак згадані процеси були досить тривалими, і виникає питання про їх початки, тобто ідеї відторгнення володінь у церкви, появу світських навчальних закладів, обмеження ролі церкви в суспільному житті. На території Лівобережної

© Маслійчук В. Л., 2016

України вияви секуляризаційних заходів слід вбачати в гетьмануванні Кирила Розумовського (1750 – 1764 рр.), проектах та реформах у Гетьманщині цього часу.

Питання про ставлення Кирила Розумовського до секуляризації, раціоналізації та виховних практик є складним. Чи не найкращу характеристику стосунків Кирила Розумовського з церквою дав історик Микола Петров ще 1905 р. [20]. Після Петрова лише нині з'являються дослідження зі спробами розібратися вкультурно-освітній ситуації на цій території у XVIII ст. [23; 33]. Однак з'ясувати роль секуляризаційних процесів та змін сприйняття церковних інституцій у постанні нового типу світогляду, простежити формування проектів та поглядів на освіту й освітні установи – важливе завдання для історика. Ця стаття – спроба погляду на культурно-освітню діяльність гетьмана Кирила Розумовського певною мірою саме під кутом секуляризаційних процесів.

Сорокові роки XVIII ст., напевно, не без впливу брата, гетьмана і фаворита імператриці Олексія Розумовського, були позначені істотними змінами в становищі церкви на підлеглій території України. Наслідком подорожі імператриці до Києва 1744 р. стала особлива опіка над церквами. Було відновлено посаду митрополита, імператриця зі спадкоємцем Петром Федоровичем здійснила в другій половині 40-х рр. низку офір занепалим монастирям [29, с. 247, 288, 304, 314–319].

Біографія Кирила Розумовського до того, як він обійняв вагомі посади, свідчить про його світське виховання й навчання, тож він переймався столичними віяннями і був далекий від тих церковних та освітніх практик, що існували на українських землях. До всього, з 1747 р. практично вся наука та світська освіта в імперії підпали під владу майбутнього гетьмана, його призначено Президентом Імператорської академії наук [3, с. 55–58, 69–72, 74–97].

Кирило Розумовський зовсім не мав пієтету до Київської академії та українського духовенства. Після «вибору» в гетьмани в указі Синоду 23 липня 1751 р. було зазначено, що Розумовський має опікуватися справами як світськими, так і духовними [19, с. 3].Хоча в його універсалах звернення подається до осіб «духовних» і «мирських», але, переглядаючи документацію його канцелярії, натрапляємо лише на одне підтвердження належності володінь монастирю (а саме гадяцькому Красногорівському в 1756 р.) [34, ф. 269, оп. 1, спр. 1830, арк. 2–5]. Уже на самому початку гетьманування Розумовський та його канцелярія зробили кілька досить символічних кроків, що чітко засвідчили ставлення до Церкви та її володінь: зневага до митрополита Тимофія Щербацького; заборона духовенству займатися винокурінням у зв'язку з неврожаями; спроби запровадити виборність церковних ієрархів; наказ писати духовенство в «ревізію», а дітей протопопів прирівнювати лише до «значкових товаришів», священицьких же дітей – до виборних козаків; викуп на користь родини Розумовських майна церковної папірні Києво-Печерської лаври; обмеження Батуринського монастиря; на церкви та школи не офірувалися гроші з митних зборів [19, с. 3–9; 24, с. 440–441, 443, 465–469, 570; 29, с. 288–289]. Однак після Духовного регламенту та заборони монастирям щодо придбання нерухомого майна 1728 р. кроки Розумовського виглядають цілком у руслі імперських практик. Більше того, попередник Кирила Розумовського гетьман Данило Апостол, як свідчать скарги духовенства 1729–1730 рр., наклав на клір великі податки й вирішував церковні справи та справи служби через «укази» своїм полковникам і сотникам, а не духовним особам [18, с. 12].

Крім усього, до початку 60-х рр. гетьман Григорій Розумовський не підтримував фінансово Києво-Могилянську академію. За словами Миколи Петрова, академія функціонувала саме в ті часи з труднощами, однак зберегла освітній рівень [19, с. 45–46]. Отже, гетьманська адміністрація здійснила кілька дрібних кроків з обмеження духовенства. Ситуація змінилася лише на початку 60-х рр., духовенство й розгалужена система монастирів дійсно були могутнім чинником, до того ж, навіть на цей час значну частину духовенства по всій імперії становили «малороси». Смерть імператриці Єлизавети в грудні 1761 р. похитнула становище Розумовських при дворі, слід було шукати підтримки саме в

Гетьманщині – як у середовищі старшини, так і духовенства. Саме 1761 р. гетьман офірує мізерну суму – 100 рублів – на підтримку бурси Київської академії [19, с. 10].

Можливо, певною мірою відвідувач столичних салонів та президент Академії потрапив під вплив антиєзуїтських настроїв і неприязні до церкви, однак переконливішим виглядає вплив на Розумовського його вчителя й помічника Григорія Теплова. Слід зазначити відразу, що автором секуляризаційної реформи в імперії 1764 р., яка через певні причини не зачепила українські землі, був саме Григорій Теплов [8, с. 183–185] (постанови щодо реформи [21, № 12060, с. 549–565]). Між тим, з огляду на вплив українського духовенства на імперську політику та досить потужну роль навіть на імперському рівні українських колегій і Київської академії, згадані кроки гетьмана щодо духовенства виглядають досить революційними. Власне, хоча в історіографії почасти завдяки історикам-правникам Миколі Василенку та Іринарху Черкаському утвердилася думка про слабкий вплив Григорія Теплова на гетьмана [2, с. 21–23; 30, с. 266], це виглядає не досить переконливо. Справді, у зв'язку з новими можливостями кар'єри після перевороту 1762 р. Теплов дуже віддалився від гетьмана, однак зумів реалізувати низку своїх зауважень і проектів, зокрема щодо розведення тютюну в «Малоросії», а його «Записка о непорядках в Малороссии» стала підставовою для ліквідації гетьманського правління в 1764 р. Саме в «Записці», написаній, вочевидь, на початку 60-х рр. XVIIIст., Теплов в одному з пунктів відзначає недостатність освіти для старшини Гетьманщини, а через це тяганину в судах і загалом заплутані правові процедури: «по большей части лучшие фамилий отцы следующее воспитание детей дают, научив его читать и писать по-русски, посылают в Киев, Переяслав или Чернигов для обучения латинского языка, которого не успеют только несколько обучить, спешат возвратить и записывают в канцеляристы…» [2, с. 48].

Поряд із суперечливими кроками щодо духовенства одним із найістотніших сюжетів часів правління Кирила Розумовського був проект Батуринського університету. Власне, саме ця гетьманська ініціатива, дуже позитивно сприйнята українською історіографією [7, с. 190; 26, с. 82–86; 27], приречена на дискусію, настільки цей проект узагалі міг бути втіленим. Проект також розробив Григорій Теплов, що вже зменшує певну одіозність цієї постаті. Цей нездійснений задум докладно описаний, але слід визнати певний брак джерел та неознайомлення з ширшим контекстом. Передусім Розумовський як Президент Академії і, власне, основний освітній діяч зазнав у 50-ті рр. XVIII ст. своєрідного фіаско. Від кінця 1740-х рр. становище брата Кирила Розумовського Олексія при імператорському дворі істотно похитнулось, імператриця Єлизавета знайшла нового фаворита, Івана Шувалова, і той мав великі освітні плани. М'яка вдача Шувалова та бажання уникати конфліктів не видалили Розумовських із політики, однак їхня «всесильність» була відносно обмежена. Шувалов «обійшов» Розумовського, поклавшись на чільні постаті Академії, зокрема Михайла Ломоносова і Герарда Міллера, і 1755 р. було відкрито Московський університет. Спроби Кирила Розумовського реформувати академічні навчальні структури з допомогою того ж Ломоносова протягом другої половини 50-х рр. були не надто вдалими [14, с. 59–72]. Тобто проект університету в «Малоросії» та його реалізація певною мірою були відрадою Розумовського в діяльності як Президента Академії наук і гетьмана.

Попередником батуринського проекту був Статут Московського університету 1755 р., котрий орієнтувався на університетську традицію, що вже панувала в Німеччині; однак засадничою відмінністю нового російського університету стала відсутність богословського факультету. Вважалося, що богословську освіту мають давати місцеві семінарії та колегії (в українському випадку). Такі навчальні заклади, як Московський університет чи Академічна гімназія в Санкт-Петербурзі, закладали підвалини освіти та освіченості в світському ключі. У поданні щодо Батуринського університету Теплов також передусім обґрунтовує потребу в освіті з позиції світської особи. Відзначаючи схильність «народу малоросійського» до науки, заведення шкіл і подорожей за знаннями, Теплов, наводячи приклади провідних духовних осіб (передусім свого протектора Феофана Прокоповича),

пише, що всі ці постаті «малоросійськими школами» не навчені, а лише збуджені здобувати знання по закордонних університетах або через навчальні подорожі. Школи ж «малоросійські», на думку Теплова, запроваджені неправильно і не змінюються, зберігаючи ті класи (предмети), що від початків існували [25, с. 67–68]. Тут слід зробити важливу ремарку: говорячи про малоросійські «школи», автор згадує і білгородську, себто харківську, поєднуючи регіони Гетьманщини і Слобожанщини саме на ґрунті спільної освіти.

Григорій Теплов– послідовний критик освіти в колегіумах та школах. Це дуже важливий момент. І 1766 р., уже після скасування гетьманства, Теплов подав записку про реформування Києво-Могилянської академії, критикуючи застарілу освіту та пропонуючи утворити на базі академії світський заклад [22, с. 307]. Фрази та обґрунтування Теплова в проекті батуринського університету стануть хрестоматійними, і їх майже дослівно повторить через двадцять років інший критик старої школи Панас Шафонський [31, с. 282]. Критика «старої» школи в укладача проекту пов'язана із «застарілою і непотрібною» латинською мовою та «туманним» викладом логіки, хоча сам Теплов розуміє, що професори мали би викладати латиною і слід вивчати латинське красномовство [25, с. 76, 80]. Основна риса цього університетського проекту – господарча спрямованість: витрати та прибутки в університетських коштах розписано дуже чітко. Серед низки пропозицій щодо фінансування, «якщо те можливо», забрати на університет маєтності Батуринського монастиря [25, с. 71]. Дуже помітною є соціальна сутність проекту: він містить згадки про «шляхетських дітей», а оскільки «науки» належать до «справ благородних», то йдеться про заборону приймати селян-кріпаків, тільки навічно відпущених на волю поміщиком [25, с. 75]. Проект Теплова мав «класову сутність» і відповідав потребам формування шляхетства Гетьманщини.

Невдача проекту пов'язана почасти з постаттю розробника. Теплов був яскравим діячем Просвітництва, мав, як і личить просвітникові, синтетичні погляди, був енциклопедистом у багатьох значеннях, володів хорошими комерційними знаннями, однак був особою сумнівних моральних якостей: після заведення справи про його гомосексуалізм і примус до статевих стосунків селян його кар'єрі завдано непоправної шкоди навіть після стрімкого злету після перевороту 1762 р. [16].

Звертаючи увагу на університетський проект, мало зважають на саму поведінку гетьмана Кирила Розумовського, який дійсно перейнявся постанням вищої школи, листувався з Герардом Міллером (провідним професором у Петербурзі) і 1761 р. для ближчого ознайомлення відвідав Московський імператорський університет [32, с. 91–92]. Вочевидь, ту слабкість графа Розумовського знав і Михайло Ломоносов, який 1760 р., говорячи про Санкт-Петербурзький університет, підпорядкований Академії наук, зазначив, що після змін і вдосконалень столичної установи «графу говорить что по сему может и в Малороссии учредить университет» [12, с. 680]. Такі куценькі згадки про великий проект університету стосуються винятково 1760–1761 рр., смерть імператриці Єлизавети звела нанівецьці наміри, однак не згубила ідеї відкриття навчальних закладів. За часів гетьманства Розумовського можна спостерігати яскравий соціальний процес формування «нової шляхти», вищої верстви Гетьманщини з набутими матеріальними благами та власною ідеологією. Саме ця верства щонайбільше потребувала навчального закладу і визначала роль освіти. Передусім саме на цей прошарок спрямовувався проект Батуринського університету. На вищі кола старшини-шляхти Кирило Розумовський спирався, реформуючи судову систему на взірець «незабутої» Речі Посполитої. Після згасання ідеї Батуринського університету «нова шляхта» все ж висловила свої освітні побажання.

Старшинська рада в Глухові 1763 р. у своїх «прошеніях», крім політичних та соціально-економічних прагнень, надає освітньому проекту нового, ширшого значення. Пропозиції щодо освіти містили потужні секуляризаційні моменти, водночас із певним реверансом у бік церкви та богослов'я. «Шляхетство та старшини» просять заснувати в Малоросії два університети: в Києві та Батурині (при цьому Київський університет – на базі Київського братського монастиря, власне Києво-Могилянської академії), підкріплюють думку історією,

що під час заснування київських шкіл монастиря не було, а було лише братство, і в тому братстві могли жити «люди светские и духовные», що приходили на навчання. Ці вимоги мали б змінити Києво-Могилянську академію і ліквідувати монастир. Університет у Батурині повинен був мати світське спрямування. Куратором університетів і гімназій мав бути гетьман, а Київський університет повинен був курувати ще й митрополит, бо при тому відкривався б і богословський факультет. Пропозиції названої ради щодо цього не є детальними, містять зауваження, щоб відкрити університети і гімназії подібно до «находящихся в иностранных государствах» з такими ж привілеями; ані про особливості гімназій, ані про їх місце розташування зовсім не йдеться. Хоча обумовлюються окремі фінансові питання – тут знову виступають певні секуляризаційні моменти: про особливі податки з духовенства на утримання навчальних закладів, про можливе надання кількох сіл для утримання університетів [6, с. 344–345].

«Глухівська рада» та її наслідки на сьогодні є знаною темою для історіографії та нових відкриттів і публікацій [28]. Один зі сторонніх осіб на раді, але дуже впливовий Григорій Полетика, на той час інспектор Морського кадетського корпусу в столиці, висловив свої побажання і, вочевидь, прагнення значної частини «шляхетства» в промові «о поправленіи состоянія» «Малоросії»: «надлежит нам старатся о разпространении наук в нашем отечестве, а распространить их не можем не учредив хороших училищ и не дав довольное на оное содержания» [1, с. 430]. (До речі, Полетика нарікає і на відсутність вивчення юриспруденції [1, с. 428], підкреслюючи нагальність цієї справи з огляду на судову реформу). Водночас засадничим для цієї промови і власне поглядів шляхетства було бажання зберегти духовний чин з усіма його привілеями, а духівники, зі свого боку, мали би допомагати в «полезных отечества нашего учрежденияхъ» [1, с. 430]. Залучити духовенство на користь «отечеству» – дуже важливий вислів для подальших міркувань. Здійснити перетворення слід було з найменшими втратами для місцевого духовенства, що не було, звичайно, можливим. Як і Батуринський університет, прохання шляхетства виявилися нездійсненими.

Від початку 60-х рр. можна спостерігати деталь, істотну на найближчі півстоліття місцевих ініціатив: не лише спроби секуляризаційних дій щодо освіти, але й водночас потребу залучити духовенство і «стару школу» до нових перетворень та змін. Напевне, найкраще це виявилося в спробі «навчання козацьких дітей», що почала реалізовуватися за гетьманування Розумовського в Лубенському полку.

Важлива ініціатива лубенського полковника Івана Кулябки щодо навчання екзистриції козацьких дітей насправді досі ще потребує знахідок і доповнень. Саму документацію та зауваги щодо цієї освітньої ініціативи ввів у науковий обіг і розглянув Олександр Лазаревський. Отже, 1758 р. полковник Іван Кулябка нарікав на низький рівень грамотності у своєму полку серед не лише простолюду, а й старшин. Для зміни ситуації було вирішено запровадити школи для козацьких дітей. Пропозиція Кулябки полягала в тому, щоб переписати дітей козаків (переважно з «виборних» – тих, які несли військову службу, – і лише хлопчиків із найзаможніших підпомічників, що споряджали «виборних») віком 12–15 років, а потому вибрати здібних до науки і віддати їх до шкіл свого церковного приходу. Хлопчиків-переростків мали навчати лише військової справи. Для цього слід на 24 хлопчиків виділити досвідченого козака. Такий проект Кулябки схвалив гетьман Розумовський, рекомендувавши поширити таке навчання й на інші полки. Але проект дуже був залежний від наявних освітніх практик. Лубенський полковник зазначив про навчання 1 300 хлопчиків 1760 р. і запропонував своєрідну «шкільну» програму [9, с. 68–71].

Не таємниця, що проект Кулябки багато в чому взорувався на наявні гарнізонні школи й навчання солдатських дітей. За слушним зауваженням Григорія Максимовича, навчання «екзирциції» містило потішний момент, що було поширеним у російському війську [13, с. 187]. Сам Кулябка, вочевидь, через свій характер не мав великого авторитету. У листах його сучасник і досить помітна постать, брат Григорія Полетики Степан, чиї маєтки були в Лубенському полку, називав Кулябку «вертопрахом» і «ветрогоном», «бешеной головой»

[10, с. 122; 11, с. 299]. Але є свідчення про те, що освітній проект Кулябки бодай почасти реалізовувався протягом кількох років. Дані про це досить обмежені, відомо, що навчання в основному відбувалося в Лубенському полку, а вже після ліквідації гетьманського правління в 1765 р. і в Чернігівському полку, однак з 1767 р. інформація про цю освітню ініціативу поодинока. Хоча відомості з Чернігівського полку надсилалися і 1775 р. [13, с. 147, 162], у своїх зверненнях до Комісії зі складання Нового Уложення упродовж 1767–1768 рр. українське шляхетство про такі ініціативи не згадувало [5, с. 130, 136, 150–151, 176–177, 237], тож, напевне, з часом вони звелися нанівець.

За справедливою оцінкою Олександра Лазаревського, полковник Іван Кулябка мав би залишитись у пам'яті нащадків саме завдяки цьому проекту [9, с. 71]. Але історія спроби поширення навчання насамперед цікава залученням церкви та попередніх «традиційних» освітніх практик, що призводило до конфліктів і нарікань, однак підкреслювало, що використання потужних інституцій культу було неминучим у будь-яких освітніх практиках на цьому просторі. Уже в березні 1760 р. лубенський полковник звернувся до архімандрита Києво-Печерської лаври з проханням надрукувати в лаврській друкарні дві тисячі «букварів» та «часословців» для навчання грамоти дітей. 1764 р. від Івана Кулябки надійшла подібна пропозиція щодо катехизисів, які треба надіслати до протопопії в Лубни, щоб їх придбали козаки для навчання своїх дітей [17, с. 105]. Грамоти козацьких дітей, за звичаєм, мали навчати дяки при церквах, але священики експлуатували дяків, змушуючи їх займатися не «шкільними» справами, а прислужувати собі; крім цього, незрідка священики призначали на дяків своїх синів, а ті були геть не здібними до церковних співів та навчання, про це знову ж пише Кулябка київському митрополиту Арсенієві Могилянському [20, с. 3–5]. Така увага до духовних осіб з боку Івана Кулябки зрозуміла: його брат Сильвестр (помер 1761 р.) обіймав високі посади в церковній ієрархії, від 1750 р. був архієпископом Санкт-Петербурзьким [15, с. 612], і, вочевидь, полковник сам був причетний до певних церковних справ, як це видно з листувань Полетик [10, с. 122]. Спроби освіти для козацьких дітей і сама діяльність лубенського полковника свідчать про вагомий експеримент з освітніх змін із залученням попередніх досвідів та нових світських військових новацій.

У будь-якому разі «культурно-освітня діяльність» гетьмана Кирила Розумовського – радше суперечливе явище з поєднаннями високого імператорського вельможі і гетьмана, зіпертого на певні козацькі (річпосполитські) цінності та правила; щодо освіти – з амбітними проектами, конкуренцією та інтригами. Починаючи як світський вельможа з певним обмеженням церкви, Розумовський під кінець гетьманування зважає на церковні практики і враховує в освіті релігійний чинник. Гетьманство Розумовського з низкою різноманітних і незавершених реформ заклало на наступні десятиліття низку суперечностей, особливо у використанні церковних, схоластичних освітніх набутків і спробах використати церкву як інституційно, так і з відчуженням її майна у світських цілях. Власне, зіткнувшись із багатьма особливостями в «Малоросії» і, напевне, розуміючи неможливість швидких секулярних реформ через опір духовенства, наступник Розумовського, перший імператорський намісник Петро Рум'янцев (який спочатку прийшов із секулярними намірами та проектами) надалі лише підтримував наявний стан речей в освіті [13, с. 139–140].

Література

1. Білокінь С. Промова Григорія Політики в загальних зборах українського шляхетства в Глухові про права, переваги і потреби України (1763 рік) / С. Білокінь // Український археографічний щорічник. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 414–433.
2. Василенко М. П. Г. Н. Теплов і його«Записка о непорядках в Малороссии» / М. П. Василенко // Записки Українського наукового товариства в Київі. – К., 1911. – Кн. IX. – С. 13–54.
3. Васильчиков А. А. Семейство Разумовских/ А. Васильчиков. – СПб., 1880. – Т. 1. – X, 456, CIV, XX с.
4. Вебер Макс. Напрями і щаблі релігійного заперечення світу / М. Вебер// Вебер Макс. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / пер. з нім. О. Погорілий. – С. 437–478.

5. Депутатские наказы и всеподданейшие челобитья от шляхетства Малороссийской губернии // Сборник русского исторического общества. – СПб., 1889. – Т. 68. – С. 127–248.
6. Кистяковский А. Ф. Прошение малороссийского шляхетства и старшины вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 г. / А. Ф. Кистяковский // Киевская старина. – 1883. – Т. VI. – № 6. – С. 317–345.
7. Коваленко О. Б. «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського (До постановки проблеми) / О. Б. Коваленко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань. – Київ – Черкаси, 1994. – С. 186–192.
8. Комиссаренко А. И. Деятельность Комиссии о духовных имениях и Коллегии экономии по подготовке секуляризации церковного землевладения в первые годы правления Екатерины II (1762–1764 гг.) / А. И. Комиссаренко // Международная конференция «Екатерина Великая: эпоха российской истории»: тезисы докладов. – СПб., 1996. – С. 182–185.
9. Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. / А. Лазаревский // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1896. – Кн. XI. – С. 34–203.
10. Лазаревский А. Частная переписка Григория Андреевича Полетики / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1893. – Т. XXXIX. – № 10. – С. 112–123.
11. Лазаревский А. Частная переписка Григория Андреевича Полетики / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1893. – Т.XXXIX. – № 11. – С. 298–316.
12. Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений / М. Ломоносов. – Москва - Ленинград, 1959. – Т. 8. Поэзия, ораторская проза, надписи 1732–1764 гг. – 935 с.
13. Максимович Г. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией / Г. Максимович. – Нежин, 1913. – 398 с.
14. Марголис Ю. Д. «Отечеству на пользу, а россиянам во славу…»: Из истории университетского образования в Петербурге в XVIII – нач. XIX вв. / Ю. Марголис, Г. Тишкин. – Ленинград, 1988. – 232 с.
15. Модзалевский В. Малороссийский родословник / В. Модзалевский. – К., 1910. – Т. 2. Е–К. – 720 с.
16. Осокин М. «Между делом сквернодействия» Григория Теплова / М. Осокин. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://polit.ru/article/2013/07/27/teplov/
17. Панашенко В. В. Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні XVIII ст. / В. Панашенко // Український історичний журнал. – 1972. – № 2. – С. 103–108.
18. Пархоменко В. К истории взаимных отношений малороссийских светских и духовных властей в XVIII веке / В. Пархоменко // Киевская старина. – 1906. – Т. XCII. – № 1. – С. 11–12.
19. Петров Н. Киевская Академия в гетманство Кирилла Григорьевича Разумовского (Оттиск из журнала «Труды Киевской духовной академии», № 5, 1905) / Н. Петров. – К., 1905. – С. 1–43.
20. Петров Н. (Н. П.). Опыт обязательного обучения казацких детей грамоты в Лубенском полку в 1762 г. / Н. Петров // Киевская старина. – 1906. – Т. XCII. – № 1. – С. 1–5.
21. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XVI. 1762–1764 гг. – 1103 с.
22. Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох. Православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. / Л. Ю. Посохова. – Харків, 2011. – 400 с.
23. Посохова Л. Реформы учебных заведений в Российской империи в конце XVIII – в начале XIX века и историческая судьба православных коллегиумов Украины / Л. Посохова // ResHistorica. – 2013. – Т. 36. – С. 203–218.
24. Приложение к Наказу святейшего Синода // Сборник русского исторического общества. – СПб., 1885. – Т. 43. – С. 417–597.
25. Проект к учреждению университета Батуринского 1760 года. Писан Григ. Ник. Тепловым для графа гетмана // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1863. – Книга вторая (Апрель–июль). – С. 67–85.
26. Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (З історії українського державотворення 18 ст.) / О. Путро. – К., 2008. – Ч. 1. – 240 с.
27. Різниченко В. Проект українського університету в Батурині / В. Різниченко. – К., 1916. – 16 с.
28. Сухих Л., Вовк О. Кирило Розумовський: Спроба встановлення спадкового гетьманства / Л. Сухих, О. Вовк // Архіви України. – 2008. – № 3–4. – С. 106–123.
29. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии / Филарет. – Чернигов, 1873. – Кн. 3. Мужеские монастыри. – 392, IV с.

30. Черкаський І. Чи впливав Г. Н. Теплов на гетьмана Розумовського в його управлінні Україною? / І. Черкаський // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського (Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук № 76). – К., 1928. – С. 253–267.
31. [Шафонский А.] Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским с четырмя географическими картами в Чернигове, 1786 года / А. Шафонский. – К., 1851. – 698 с.
32. Шевырев С. История Московского университета написанная к столетнему его юбилею ординарным профессором русской словесности и педагогии Степаном Шевыревым / С. Шевырев. – М., 1855. – XII, 584 с.
33. Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. / М. Яременко. – Харків, 2014. – 514 с.
34. Центральний державний історичний архів у м. Києві.
35. Stawiarski B. Sekularyzacja jako problema dawczy nauki anglosaskiej. Teorie sekularyzacji// Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i na Śląsku na tle procesów sekularyzacyjnychwEuropie = Dissolutiones monasteriorum in Re Publica Utriusque Nationis et Silesia sitorum ad processus Europaeae saecularisationis relata/ Red.Marek Derwich/ B. Stawiarski. –Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii, 2014. –T. 1. – S. 27–41.

УДК 94(477.54): 316. 347

Т. В. Арзуманова
Харківський національний університет будівництва та архітектури

ХЛИСТИ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В XIX ст.: ПРОБЛЕМИ ВИКРИТТЯ ТА ПРОТИДІЇ ПОШИРЕННЮ СЕКТИ З БОКУ ДЕРЖАВИ ТА ОФІЦІЙНОЇ ЦЕРКВИ (НА ПРИКЛАДІ СЛОБОДИ ПОПІВКА СТАРОБІЛЬСЬКОГО ПОВІТУ)

Стаття присвячена висвітленню проблеми викриття та розслідування сектантських організацій в Харківській губернії в XIX ст. на прикладі секти хлистів. Зроблено висновок про складність даного процесу через закритість та замкнутість членів секти, ізольованість їх від громадського життя, відсутність згуртованості у представників світської та духовної влади в розслідуванні таких справ. Труднощі у викритті релігійних сектантів призводили до неможливості встановити ступень провини підозрюваних та відповідно покарати їх, поширювало образливі чутки та плітки про підозрюваних.

Ключові слова: *секта, хлисти, скопці, прозелітизм, оскоплення.*

В статье рассмотрены проблемы разоблачения и расследования сектантских организаций в Харьковской губернии в XIX в. на примере секты хлыстов. Сделан вывод о сложности данного процесса из-за закрытости и замкнутости членов секты, изолированности их от общественной жизни, отсутствия сплоченности у представителей светской и духовной власти в расследовании таких дел. Трудности в выявлении религиозных сектантов приводили к невозможности установить степень вины подозреваемых и соответствующую меру наказания, распространению оскорбительных слухов и сплетен о подозреваемых.

Ключевые слова*: секта, хлысты, скопцы, прозелитизм, оскопление.*

The article deals with the problem of exposure and investigation of secret religious persuasions in Kharkiv province in the 19th century (on the Khlysts sect example). The author draws the conclusion about the complexity of this process due to the closedness and seclusion of the sect members, their exclusion from public life, the lack of cohesion among the representatives of the secular and spiritual authorities in the investigation of such cases. Difficulties in identifying the religious sects led to the failure to identify the true guilt of the suspected and the relevant punishment, the dissemination of offensive rumors and gossip about the suspects.

Keywords*: sect, the Khlysts, the skoptsy, proselitism, castration.*

Одним із проявів кризи російського суспільства в XIX ст. стало поширення сектантських рухів, відхід від православної церкви значної кількості представників усіх верств населення. Попри поліетнічність та поліконфесійність Російської імперії, православ'я виступало «стовпом» російської державності, інститутом, який формував світогляд, моральні цінності громадян. Старообрядництво та сектантські рухи вважалися провідними загрозами для існування Російської православної церкви, а отже, і засад російського суспільства та держави. Боротьба за збереження офіційного православ'я було завданням як світської, так і духовної влади [5, с. 44].

Перші згадки про хлистів в досліджуваному регіоні містить праця М. В. Варадінова, в якій автор увів до наукового обігу унікальні архівні матеріали карних справ проти старообрядців та сектантів у Російській імперії. Цінність роботи полягає в тому, що автор наводив цитати з внутрішніх справ МВС, матеріали допитів підозрюваних та свідчення агентів, які працювали «під прикриттям» для викриття релігійних спільнот [3, с. 85–87, 135–152, 244–259, 365, 501–506].

Питання механізмів викриття релігійних сект оглядово подані в роботах дослідників кінця XIX – початку XX ст. Автори визначають важкість виявлення цих організацій через високий ступінь

© Арзуманова Т. В., 2016

їхньої закритості, неможливості отримати правдиві дані під час допитів підозрюваних та певну фальсифікацію фактів з боку тих, хто перейшов на бік православ'я, порвавши із «сектантським» минулим [2, с. 56–134; 6, с. 23–63; 8, с. 72–78]. Нажаль, більшість робот дослідників даного періоду відзначається певною «однобокістю» у висвітленні історії хлистівства. Хлистів звинувачували у розпусті, поширенні єресі, яка підриває основи держави та православної церкви.

У новітній російській історіографії вивчення історії хлистів розпочалося в контексті подолання стереотипів, визначення регіональних особливостей секти хлистів. Форми та методи боротьби з релігійними злочинами (передусім із сектантством) проаналізовані в дисертаційному досліджені російського історика В. Ф. Левіна. Праця є цікавою міждисциплінарним зв'язком (історії та права), залученням значного архівного матеріалу, який дав змогу проаналізувати регіональні особливості протидії світської та духовної влади, поширенню руху хлистів на теренах Російської імперії [5].

К. Т. Сергазіна доводить, що хлистівство було «аутентичним явищем» російського суспільства, яке пішло від культури ченців та старообрядців – безпоповців поморської згоди. Всі звинувачення хлистів у сектантських ритуалах, антиморальній поведінці авторка пояснювала тим, що основна маса джерел про секту створювалася саме представниками офіційної церкви, які часто спотворювали факти на свою користь [9, с. 6, 10].

О. І. Дехтевич також актуалізує необхідність відходу від застарілих уявлень про секту хлистів та аналізу регіональних відмінностей даного сектантського напряму. На думку дослідниці, в XIX ст. в Російській імперії хлистівство представляло собою релігійний рух, який складався з безлічі общин, що були не схожі та не контактували між собою [4, с. 16–19].

Зазначена проблематика не отримала детального вивчення в сучасній українській історіографії. Дослідження сектантського руху в Харківській губернії, започатковане В. П. Потоцьким [7], потребує подальшого розвитку.

Завданням статті є аналіз процесу розслідування та викриття секти хлистів у Харківській губернії на прикладі села Попівки Старобільського повіту, а також особливостей співпраці цивільної влади та духівництва в даній справі.

Основою для написання статті послужили архівні документи «Справи про молоканську секту, існуючу в слободі Поповці Старобільського повіту (1844–1851 рр.)» [10]. Ця справа є унікальною за контентом: вона складається з низки документів, які були створені під час декількох років розслідування діяльності релігійної секти у Старобільському повіті. Послідовний аналіз матеріалів дозволяє уявити процес виявлення сектантського руху: перші документи представлені рапортами священика слободи Попівка до Харківської духовної консисторії про підозри в існуванні в його приході секти, в справі представлені листування консисторії з органами світської влади (вимоги духівництва притягнути до суворої відповідальності сектантів), матеріали допитів підозрюваних (розкривають сутність їх світогляду та релігійних уподобань), матеріали Харківської духовної консисторії (висвітлюють роботу з «повернення» сектантів до лона православ'я).

Дані документи дають можливість уявити процес розслідування діяльності закритих таємних організацій в XIX ст., викривають певну конфліктну ситуацію між духівництвом та керівництвом цивільної влади, висвітлюють ставлення пересічних селян до сектантів.

Православна церква в XIX ст. успішно боролося з наступом інших конфесій та сект за допомогою цілої низки засобів, включаючи активну роботу місіонерів та місцевих священиків, які використовували відпрацьовану схему переслідування за інакомислення. Православні священики зобов'язувалися інформувати світську владу про всі секти та общини старообрядців, сектантів у власних приходах, навіть про появу чуток слід було доносити керівництву. Саме з такого рапорту, датованого 1844 р., починається архівна справа про секту молокан в Старобільському повіті [10, арк. 1]. У рапорті священика слободи Попівки Семена Бєлікова вказувалося на поширення пліток про молоканську секту (священик зазначав, що ці плітки він не міг підтвердити доказами). За чутками, кіннозаводські селяни, які мешкали в Попівці і які вже були засуджені 1828 р. за членство в молоканській секті, знову відновили участь у ній.

Слід зазначити, що на території Старобільського повіту мешкала значна кількість етнічних росіян, які селилися в даному регіоні протягом XVII – XIX ст. Серед них переважали старообрядці

та однодвірці. Однодвірці були нащадками служилих людей, які несли прикордонну «дозорну» службу на південних рубежах. За часів Петра I вони були звільнені від тілесних покарань та мали прізвища (як дворяни), могли володіти землею та кріпаками. Характерною особливістю однодворців було те, що вони укладали шлюб, спілкувалися лише з представниками свого стану, презирливо ставилися до поміщицьких та державних селян, хоча з XVIII ст. їх фактично зрівняли в правах [1, с. 7, 11]. Таким чином, однодворці займали рубіжне положення між селянами та дворянами, що сформувало їх закритий історико-культурний тип. Як і для старообрядців, так і для однодворців була притаманна ізольованість, закритість від суспільства. З окремих груп однодворців сформувалися кіннозаводські селяни, які працювали на Біловодських кінних заводах в Старобільському повіті.

Згадка про розслідування справи про молоканську секту в Слобідсько-Українській губернії є в роботі М. Варадінова. Автор цитує фрагменти з карної справи, а саме показання підсудних, які дають змогу виробити уявлення про сутність даної секти. М. Варадінов визначав, що секта, яка була викрита в Слобідсько-Українській губернії, мала ознаки не тільки молоканської секти, а й елементи секти скопців. Упродовж 1840-х рр., коли відновилося слідство в Старобільському повіті над тими селянами, котрі перебували під слідством 1828 р., членів секти будуть називати молоканами, іноді скопцями. Проте детальний аналіз релігійної обрядовості членів секти слободи Попівки дозволяє нам зробити висновок, що викрита секта була хлистівською [3, с. 4–13; 9, с. 72–78].

Серед засуджених 1828 р. були не тільки місцеві селяни, а й матрос з Костроми, який зізнався, що був направлений до Попівки за наказом наставника скопців. Останній утримувався в Спаському монастирі у Суздалі. На жаль, Н. Варадінов не вказав, який вирок отримали підсудні 1828 р. [3, с. 245]. Яким саме чином було викрито секту також залишається невідомим. За свідченнями сектантів, вони давали клятву, обітницю мовчання, а їх наставник наказував відвідувати регулярно православну церкву, щоб не викликати підозр в односельців та місцевого священика.

У рапорті ж, написаному 1846 р. священиком слободи Попівка, значилося, що кіннозаводські селяни Павло Рєзніков, Євстафій Бобрицький, Кирило Решетніков та інші разом з членами своїх родин збираються в окремих хатах на нічні зібрання, які супроводжуються танцями в довгих накрохмалених бавовняних сорочках з широкими рукавами. У середині кімнати стояла велика бочка з водою, а сектанти ходили навколо неї та плескали водою [10, арк. 1, 4]. Священик також згадував, що секта відродилася в середовищі селян, яких уже судили 1828 р. Дячок слободи Попівки стверджував, що історія молоканської секти розпочалася давно, багато сектантів упродовж 1820-х рр. були вислані до Сибіру, а решта заявила про відданість православ'ю, проте продовжувала поділяти своє віровчення таємно.

Священику слободи Попівки було наказано продовжувати таємний нагляд за підозрілими, у результаті чого зі слів односельців йому стало відомо, що підозрювані у молоканстві вживають у їжу лише пісні страви («харчуються як монахи»), доньок не віддають заміж, чоловіки не виконують подружній обов'язок. Селяни також пліткували, начебто дружини Тимофія Селікова та Василя Черепахіна не бажають членства в секті, проте чоловіки примушують їх силою [10, арк. 6 – 6-зв.].

З рапортів священика стало відомо, що по мірі поширення селом цих пліток, влада знає про існування секти, але не вживає ніяких заходів щодо її викриття, підозрювані почали себе поводити зухвало: ставити священику після служби низку питань щодо змісту Старого Заповіту, Священного Письма (начебто аби «підловити» його в розбіжностях релігійного вчення або професійній некомпетентності) [10, арк. 10-зв.].

Рапорт протоієрея Старобільського повіту Дмитра Донченкова до Харківської духовної консисторії був складений на основі матеріалів розслідування, проведеного старостою слободи Попівки. За наказом старости оглянули підозрюваного у причетності до секти кіннозаводського селянина Нестора Самкова і виявили, що він оскоплений. Оскоплення Н. Самков пояснював виробничою травмою, проте був направлений до голови Біловодської волості полковника Фріца

для подальшого розслідування [10, арк. 15].

Матеріали справи надійшли до російського імператора, 1844 р. Микола I видав таємний наказ протоієрею Старобільського повіту Дмитру Донченкову провести особисте розслідування справи про секту молокан слободи Попівки [10, арк. 16]. До справи були долучені і світські органи влади. Під час таємного розслідування, що почалося за розпорядженням Старобільського земського суду, було виявлено, що підозрювані збираються вночі з суботи на неділю та під великі церковні свята в будинку Остапа Добрицького (який був засуджений 1828 р. за членство в секті, але виправданий за відсутністю доказів та обіцянку повернутися до православ'я). На збори селяни вдягали особливий одяг та намагалися приходити на моління таємно, щоб ніхто не бачив [10, арк. 17–18].

Влада побоювалася, що Нестор Самков, який був оскоплений, може оскопити інших членів секти. Підозрюваних у причетності до секти оглянули, було встановлено, що більше ніхто не мав ознак кастрації. Проте під час огляду жінок були виявлені шрами над ареолами молочних залоз у Варвари Самкової (дружини Нестора), Параскевії Черепахиної, Маври Добрицької (дружин підозрюваних у султанстві). Однак місцевий лікар не міг остаточно пояснити природу походження цих шрамів і не став остаточно стверджувати, що це ознаки жіночого оскоплення [10, арк. 21].

Підтвердженням наявності секти було і те, що всі підозрювані жили дуже замкнуто, не мали жодних стосунків з селянами слободи. Коли попівцям стало відомо про розслідування справи сектантів в їх слободі, вони рішуче виступили за виселення підозрюваних сектантів через їх «соромне марновірство» [10, арк. 21, 28, 29–29-зв.].

Доказом про причетність до секти молокан мали послужити і три друковані та одна рукописна книги, що були вилучені у підозрюваних. Однак було встановлено, що ці книги були повчаннями про догмати віри та заповіді Божі. Читання цих книг, як зазначили священики, не повинно підлягати забороні. Проте саме в цих книгах сильно викривалися алкоголізм, розкоші та хтивість. Тому члени секти знаходили в них виправдання своєму вченню: не пити вина, не вживати м'яса, не жити з дружинами статевим життям [10, арк. 61–62].

Розслідування справи відбувалося одночасно світською і духовною владою, особливий контроль російського імператора Миколи I посилив її значимість та призвів до звинувачень, якими обмінювалося духівництво з цивільними у некомпетентності та небажанні виконувати обов'язки, намагань виявити винних, перекласти відповідальність одних на других. Так, представники земського суду звинувачували у відсутності реакції на поширення секти місцевого священика Семена Бєлікова. На їх думку, священику було давно відомо про існування в його церковному приході сектантів, проте він приховував цей факт, намагався уникнути відповідальності [10, арк. 18].

У листі Харківському архієпископу з Управління державного кіннозаводства було чітко зазначено, що боротьба з сектантством не відноситься до компетенції цивільної влади: «будь-який адміністративний утиск забобонів замість користі призведе до піднесення релігійного фанатизму» і лише «архієпископські настанови, переконання в прямих істинах християнства зможуть знищувати та викорінювати у людей омани, що походять від помилкових понять» [10, арк. 30].

Священики ж звинувачували офіційну владу в бездіяльності у справі боротьби із сектантами. Так, протоієрей Старобільського повіту Дмитро Донченков пропонував виселити всіх підозрюваних із слободи. Однак ця пропозиція не була взята до уваги [10, арк. 32-зв, 33]. Взагалі у справах щодо релігійних злочинів чиновники міністерства внутрішніх справ та поліція (до відома якої відносилася діяльність із попередження та припинення правопорушень проти офіційної релігії) часто відмовлялися від заходів карного переслідування сектантів, доведення справ до суду, затягували роками розгляд справ.

Під час розслідування діяльності секти були арештовані і відправлені до острогу в Харків декілька підозрюваних із Попівки. Перебування в тюрмі абсолютно не зломило дух сектантів та їх однодумців, що залишилися в слободі. Так, 1846 р. Василь Черепахін, брат засудженого Пилипа Черепахіна, заявив: «Чи ми не розуміємо, для чого ви в острозі тримаєте наших? Це все для того, щоб нас налякати та примусити нас їсти м'ясо. Бог дасть – все вам повернеться» [10, арк. 41]. Про такі висловлювання писав у рапорті старобільський протоієрей Дмитро Дончеков. Він також

зазначав, що селяни, яких підозрювали у причетності до єресі, були показово активні у відвідуванні церкви, виконанні всіх обрядів та таїнств. Однак продовжували відмовлятися від вживання м'яса та горілки, пояснюючи, що таким способом намагаються «приборкати воюючі пристрасті» [Там само].

21 серпня 1846 р. в Попівку за призначенням Старобільського земського суду приїхав пристав для опитування під присягою селян Попівки про поведінку членів родин кіннозаводських селян, які були під підозрою у членстві в секті молокан. Селяни заявили, що сім'ї Миколи Смирного та Антона Носенкова були дуже хороші. Священик же заявив, що зазначені селяни перебувають у гарному настрої, бо очікують на повернення з харківського острогу своїх засуджених однодумців. Він запевняв, що всі сектанти відчувають у душі сильну ненависть до всіх православних і вважають, що вони загубили їхнє життя. На думку священика, за зовнішньою зразковою поведінкою можуть приховуватися різні думки, «в повному викоріненні в серцях згубної для душі єресі не можна бути впевненим» [10, арк. 59, 60, 60-зв.].

Розслідування справи було завершено 1846 р. Під слідством перебувало 59 осіб (25 чоловіків та 34 жінки). Харківська Палата суду визнала винними 16 осіб [10, арк. 148]. Суд постановив Нестора Самкова, якого звинувачували у причетності до секти скопців, віддати в солдати в окремий кавказький корпус, а в разі нездатності виконувати військову службу заслати на поселення в Закавказький край. До заслання в Закавказький край було засуджено Євстафія Добрицького та Прокопія Черепахіна (за старістю), які хоч і не зізналися в поширенні скопецької або хлистівської секти, але були достатньо «викриті обставинами справи». Фактично вирок було винесено на основі пліток та домислів, жодних речових доказів у слідства не було [10, арк. 69]. Інші 13 осіб (7 чоловіків та 6 жінок) підлягали «настановам священиків, повчанням» задля повернення до православ'я [10, арк. 69]. У таємній постанові вказувалося, що таємному нагляду з боку священиків підлягають диякон слободи Попівки Данило Щьокін та всі, кого підозрювали у причетності до секти молокан [10, арк. 126–129].

Таємний нагляд за кіннозаводськими селянами та дияконом тривав з 1846 по 1849 рр., у результаті було виявлено, що попівський диякон Данило Щьокін мав бездоганну поведінку, а от кіннозаводські селяни продовжували поділяти сектантські погляди. 23 березня 1849 р. Семен Іларіонов, священик слободи Городище (якому було приписано здійснювати секретний нагляд у сусідній слободі Попівці за підозрюваними у сектантстві) за допомогою конвойних, наданих з дозволу повітового начальства, захопив 20 сектантів – молокан, які зібралися з різних слобід у будинку селянина Павла Рєзнікова для проведення до присяги в секту молокан попівського церковного старости Євдокима Коновалова. Останній був завербований священиком С. Іларіоновим і погодився вступити в секту та прийняти присягу, щоб «спасти заблудлі душі» [10, арк. 134].

У рапорті до Біловодського кіннозаводського управління Семен Іларіонов писав, що довготривалий нагляд за селянами в слободі Попівці, підозрюваних у причетності до секти молокан, який він здійснював за службовим обов'язком та приписанням начальства, тривалий час не давав жодних результатів. Доки священик не почав помічати, що овдовілий селянин Євдоким Коновалов із слободи Городище дуже часто навідувався в гості до свого свата Павла Рєзнікова, який мешкав у слободі Попівці та підозрювався у причетності до секти. Єдина донька Євдокима Коновалова була одружена із сином П. Рєзнікова. Після багатогодинних бесід з Є. Коноваловим, священик дізнався, що його сват намагався вже давно залучити до секти молокан. А після смерті дружини Коновалова ці вмови посилилися. За словами Євдокима Коновалова, сват обіцяв йому розкрити всі таємниці, пояснити всі подробиці Священного Письма, якщо він стане одним з них. Євдоким Коновалов погодився співпрацювати зі священиком, бо тому вдалося його запевнити, що це не гріх – викрити злочинців. Це, навпаки, добрий вчинок, бо йому вдасться «спасти декілька душ від згубних помилок» [10, арк. 139–146].

Отже, 23 березня 1849 р. донька Коновалова, Марія Рєзнікова, прийшла до батька з запрошенням від свого свекра негайно приїхати до Попівки, де в будинку Рєзнікових його чекає вчитель. Коли Є. Коновалов по обіді (приблизно о 16.00) вирушив до Попівки, священик Іларіонов

разом із городищенським дияконом Тихоном Кліментовим, селянином Кононом Саєнком, попівським старшиною Андрієм Болдирєвим та ще трьома селянами, дочекалися темної ночі, оточили будинок Павла Рєзнікова та увірвалися в нього під час проведення сектантського обряду. В будинку було 20 душ, які намагалися сховатися, втекти, але були залякані погрозами караульного Конона Саєнка. Старшина Болдарєв перев'язав усіх захоплених поясами. Один селянин був відправлений у сусідні двори збирати допомогу, але мешканці села збиралися неохоче протягом цілої години. Тому старшина Болдирєв, побоюючись, щоб ніхто не втік, постійно погрожував уявними караульними, які чекають на дворі. Коли ж прийшла підмога у вигляді шести селян, всі арештовані були відправлені до приказу [10, арк. 145–146].

Затримані в березні 1849 р. (2 міщан та 17 кіннозаводських селян Біловодської волості) не визнали свою причетність до молоканської секти, а в їх будинках при обшуках нічого забороненого не було знайдено. Але під час їх огляду старобільським повітовим лікарем та старшим лікарем державних кіннозаводських Біловодських заводів Могилянським у багатьох з них виявилися ушкодження на тілі, які були вчинені операційним втручанням, що давало змогу віднести членів секти до скопців [10, арк. 169]. У документах не зазначався характер тілесних ушкоджень, не вказувалася їхня локалізація, щоб остаточно стверджувати про належність арештованих до скопецької секти.

Можна припустити, що секта в селі Попівці Старобільського повіту була сектою хлистів, які певним чином допускали ідеї оскоплення як одну із форм «духовного очищення». Нажаль, брак інформації про характер тілесних ушкоджень у підсудних не дає можливості зробити остаточні висновки.

На прикладі справи хлистів в Старобільському повіті можна проаналізувати труднощі в процесі викриття та розслідування хлистівського та скопецького руху в Російській імперії. Розслідування традиційно розпочиналося з доносів та пліток, а такі дані, отримані зі слів анонімних свідків, нажаль, не розкривали повної картини віровчень та культових обрядів членів секти. Викрити сектантів було також важко: вони не підтримували стосунків із односельцями, вели замкнутий спосіб життя, ходили до церкви та виконували всі обряди, таїнства, тримали піст. Коли збиралися на свої релігійні зібрання, виставляли навколо хати караул. У разі наближення сторонньої особи караульні давали сигнал – радіння хлистів припинялося.

Отримати детальну розповідь про обрядовість від арештованих хлистів під час допитів було практично неможливо: вони або відмовлялися визнавати своє членство, або уникали детальних відповідей. Брак інформації про хлистівську секту призвів у подальшому до фальсифікацій та спотворення реальних фактів щодо цього питання. Відсутність зізнань та доказів не дозволяла суду осудити хлистів, отже боротьба з поширенням секти перекладалася на плечі православних священиків, яким належало виховувати любов та повагу до церкви.

У перспективі науковцям слід зосередитися на висвітленні питань релігійного повсякдення, етноконфесійного складу, трансформації релігійної свідомості, релігійного синкретизму у хлистів, скопців та представників інших релігійних організацій, які були поширені на території Харківської губернії у XIX – на початку XX ст.

Література

1. Белявский М. Т. Однодворцы Черноземья / М. Т. Белявский. – М.: Изд-во Московского университета, 1984. – 271 с.
2. Буткевич Т. Т. Обзор русских сект и их толков / Т. Т. Буткевич. – Харьков: Типогр. Губернск. правления, 1910. – 617 с.
3. Варадинов Н. В. История Министерства внутренних дел / Н. Варадинов. – С.-Пб.: Тип. М-ва вн. дел, 1858–1862. – Т. 7: История распоряжений по расколу. – 1863. – 665 с.
4. Дехтевич О. И. Хлыстовское движение в России во второй половине XIX – начале XX века : автореф. дис. ... канд. ист. наук / О. И. Дехтевич. – Москва, 2009. – 21 с.
5. Левин В. Ф. Борьба Российского государства и Русской православной церкви с религиозными правонарушениями в 1820-е – 1917 гг. : на матеріалах Среднего Поволжья : автореф. дис. ... д-ра истор. наук / В. Ф. Левин. – Саранск, 2011. – 47 с.

6. Мельников П. И. Раскольничьи секты в России / П. И. Мельников // Исторический вестник. – 1885. –Т. 7. – С. 23–63.
7. Потоцький В. П. Релігійне сектантство в Харківській губернії (1861–1917 рр.). – Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. П. Потоцький. – Х., 2004. – 20 с.
8. Реморов В. Веро-нравоучение и культ хлыстов Центральной России / В. Реморов // Миссионерское обозрение. – 1900. – № 7–8. – С. 72–78.
9. Сергазина К. Т. Хлыстовство как культурно-исторический феномен : На материале общин первуй половины XVIII века : автореферат дис. ... кандидата истор. наук : 24.00.01 / Рос. гос. гуманитар. ун-т (РГГУ). – Москва, 2005. – 22 с.
10. Державний Архів Харківської області. – Ф. 40. – Оп. 31. – Д. 363 «Дело о молоканской секте, существующей в слободе Поповке Старобельского узда (1844–1851 гг.)».

УДК 94(477) «185/191»: 271.2-47-055.2

С. В. Нижнікова
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС В ЄПАРХІАЛЬНИХ ЖІНОЧИХ УЧИЛИЩАХ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

У статті досліджено виховні практики, характерні для єпархіальних жіночих училищ України у другій половині XIX – на початку XX ст. Основний акцент зроблено на виявленні напрямів та методів виховання єпархіалок. Реконструкцію виховних практик у статті здійснено на підставі дослідження діловодної документації училищ та джерел особового походження. Зроблено висновок, що в єпархіальних жіночих училищах застосовували різні методи виховання, й деякі з них були запозичені з інститутів шляхетних дівчат.

Ключові слова: *історія освіти, єпархіальні жіночі училища, виховний процес, методи виховання, напрями виховання.*

У статье исследуются воспитательные практики, которые были характерны для епархиальных женских училищ Украины во второй половине XIX – начале XX в. Основной акцент сделан на выявлении направлений и методов воспитания епархиалок. Реконструкцию воспитательных практик в статье осуществлено на основании исследования делопроизводственной документации училищ и источников личного происхождения. Сделан вывод, что в епархиальных женских училищах существовали различные методы воспитания, и некоторые из них были переняты у институтов благородных девиц.

Ключевые слова: *история образования, епархиальные женские училища, воспитательный процесс, методы воспитания, направления воспитания.*

The article deals with upbringing practices in the eparchial women schools of Ukraine in the second half of 19th – early 20 century. It focuses on kinds and methods of upbringing students. The author reconstructs educational practices by means of analysing documentation of schools and private sources and draws the conclusion that there were various education methods in the eparchial women schools, some of them adopted from the Institutes for Noble Maidens.

Keywords: *history of education, eparchial women schools, upbringing process, methods of upbringing, educational guidelines.*

У середині XIX ст. у Російській імперії, зокрема на теренах України, що входили до її складу, почала формуватися система жіночої духовної освіти. Єпархіальні училища були середніми всестановими напівзакритими навчальними закладами, які мали подвійну мету – виховувати майбутніх дружин священнослужителів та вчительок початкових шкіл. Дослідження виховних практик в єпархіальних училищах України розширює розуміння процесів, що відбувалися в освіті, культурі та суспільстві України в XIX – на початку XX століття.

Життя єпархіалок зовсім не обмежувалося лише навчальними заняттями. Єпархіальне училище було для дівчаток таким самим каналом включення у доросле життя, як і сім'я. У його стінах відбувалася соціалізація учениць, їхня соціокультурна адаптація. Фактично на це було спрямовано всю так звану виховну роботу в навчальних закладах такого типу. Мета нашої розвідки полягає в дослідженні виховного процесу в єпархіальних жіночих училищах України протягом другої половини XIX – початку XX ст.

У працях дослідників XIX – початку XX ст. увагу зосереджено передовсім на історії створення єпархіальних училищ та деяких аспектах навчального процесу. Певну увагу приділено розвитку

© Нижнікова С. В., 2016

трудового виховання в цих інституціях [6; 9; 19; 21]. У радянську добу єпархіальні училища не були предметом дослідження. У сучасній історіографії наявні кілька статей, присвячені організації виховного процесу в середніх навчальних закладах України у XIX – на початку XX ст., деякі з них розкривають окремі аспекти виховання єпархіалок [1; 2; 4; 7; 20]. Зазначене дослідження спирається передусім на законодавчі [16; 17], актові джерела та діловодну документацію єпархіальних жіночих училищ [3; 10–13].

Реконструкція виховного процесу в єпархіальних жіночих училищах України дає змогу стверджувати, що в цих закладах представлені різні напрями виховання єпархіалок: релігійно-моральне, трудове, фізичне, естетичне та санітарно-гігієнічне. Протягом усього періоду існування єпархіальних училищ основним напрямом виховання учениць було релігійне виховання. Православна релігія ставала фундаментом виховного процесу, оскільки призначення цих навчальних закладів полягало у вихованні «достойных спутниц служителей Алтаря Господня» [16, с. 529]. Духовно-моральне виховання учениць єпархіальних училищ ґрунтувалося на засадах православної віри і мало зміцнити вихованок в усвідомленні обов'язковості євангельського морального закону. Вихователькі привчали дівчаток через проведені бесіди до скромності, ввічливості, чуйності до чужого горя, шанобливого ставлення до старших, доброзичливого й щирого спілкування з подругами, ласкавості й поблажливості до молодших і слабких, бережливості [19, с. 32].

Аналіз джерел, який ми здійснили свідчить, що одним із найважливіших методів виховання був цілеспрямований і систематичний вплив вихователькі на дівчаток особистим прикладом, а також усіма видами позитивних прикладів діяльності інших викладачів як зразків для наслідування, ідеалу в житті.

В єпархіальних училищах багато уваги приділяли молитвам, читанню Слова Божого, причащанню Святих Таїнств. Обов'язковим елементом виховання було відвідування церкви та участь у церковному хорі. Єпархіалки дотримувалися постів, сповідалися і причащалися Святих Таїнств двічі на рік [17, с. 260]. Одним із методів виховання релігійності серед єпархіалок було читання різних релігійно-моральних творів. Літературу повчального змісту вихованки отримували зазвичай як подарунок з рук Преосвященного або благодійників. Наприклад, 1876 р. ревізор Навчального комітету С. І. Миропольський подарував вихованкам Полтавського єпархіального училища 27 примірників Нового Заповіту [21, с. 820].

Варто зазначити, що відповідно до державної доктрини релігійне виховання було одним із основних напрямів діяльності всіх середніх жіночих навчальних закладів XIX – початку XX ст., тому що найважливішою духовною цінністю будь-якої дівчини, вихованої у традиціях тогочасної патріархальної культури, була релігія [8].

Багато уваги в єпархіальних жіночих училищах приділяли і трудовому вихованню. У перші роки функціонування єпархіальних училищ трудове виховання було наявне на заняттях з рукоділля та з домашнього господарства, щоб розвинути у дівчаток працьовитість. Реорганізація єпархіальних училищ 1868 р. на підставі нового статуту привела до зміни статусу трудового виховання. Відтепер основну увагу приділяли освітнім завданням, а господарські заняття учениць помітно скоротили, але вони ще посідали помітне місце у вихованні єпархіалок. Така тенденція відповідала традиціям того часу: рукоділля викладали в усіх жіночих навчальних закладах будь-якого відомства. Шити, в'язати й вишивати мала вміти кожна дівчина [18, с. 60].

У травні 1910 р. на засіданні Ради училищ порушили питання про створення курсів з ведення сільського господарства в жіночих духовних навчальних закладах. Щоб розглянути це питання, створили спеціальну комісію, що досліджувала проблеми трудового виховання. Аналіз відомостей, які надала комісія, засвідчив, що заняття з ведення домашнього господарства зводили переважно до чергування учениць старших класів у класних кімнатах, спальнях, їдальні та на кухні. У спальнях і класах чергові мали стежити за чистотою, провітрювати приміщення, допомагати прибирати спальні. У їдальні дівчатка, як зазвичай, накривали на стіл. Старші вихованки мали також спостерігати за приготуванням їжі. В окремих училищах вихованки безпосередньо готували їжу. Наприклад, у Волинсько-Віталіївському училищі єпархіалки шостого

класу щодня готували обід із трьох страв для 17 людей. Комісія встановила, що вихованки деяких єпархіальних училищ окрім куховарства, випікали проскури та виготовляли крохмаль [6, с. 673–677]. Потрібно звернути увагу на те, що таке трудове навчання було найчастіше формальним, однак єпархіальні училища не стали винятком у цих намаганнях. Формальні спроби навчити вихованок кулінарного мистецтва були й у жіночих інститутах шляхетних дівчат [5, с. 194].

Не менш важливими напрямами були фізичне та санітарно-гігієнічне виховання. Як і в інших жіночих навчальних закладах, в єпархіальних училищах не створили спеціальної дисципліни, спрямованої на фізичний розвиток дівчат. Уроки гімнастики почали запроваджувати лише на початку ХХ ст. [10, с. 13], проте керівництво училищ намагалося правильно розподілити час між навчанням і відпочинком, сном і активністю вихованок для їхнього кращого фізичного розвитку. Санітарно-гігієнічне виховання мало на меті, щоб дівчатка усвідомили необхідність здорового способу життя. Особливо турбувалися в єпархіальних училищах, щоб вихованки мали правильне знання про особисту гігієну. Ранок починався з умивання. Вихователькі контролювали, щоб дівчатка регулярно відвідували лазню, своєчасно міняли білизну, використовували індивідуальні гребені. Наприкінці ХІХ ст. у духовній періодиці почали порушувати питання про потребу ввести в духовно-навчальних закладах курс гігієни. Керівництво Катеринославського єпархіального училища одне із перших зрозуміло користь від курсу гігієни і ввело цю дисципліну в навчальний розклад 1897 р. [10, с. 13]. У загальну навчальну програму єпархіальних училищ викладання гігієни включено лише в 1907 р., але тільки в сьомих додаткових класах, які були не в усіх училищах [3, с. 256].

Важливе місце у виховному процесі єпархіальних училищ посідало естетичне виховання єпархіалок. Культурному й естетичному розвитку учениць сприяло проведення різних вокально-музичних вечорів. Усі ці заходи організовували самі вихованки. Їхні програми мали багато схожих рис і різнилися тільки змістом урочистої частини [1, с. 89–90]. Єпархіалки читали вірші, виконували вокальні й інструментальні твори [20].

Одним із найулюбленіших вечорів у всіх єпархіальних училищах було Різдво. Напередодні цього свята вихованки, які залишалися на канікули в училищі, вбирали ялинку, прикрашали зал гірляндами, різнокольоровими прапорцями та іншими саморобними іграшками. Крім того, єпархіалки готували власноруч святкову програму різдвяного вечора. Дівчатка декламували вірші, співали пісні і ставили невеликі п’єси для гостей та інших єпархіалок. Так, наприклад, 26 грудня 1910 р. для учениць Одеського єпархіального жіночого училища організовано різдвяний вечір з ялинкою, а 2 січня 1911 р. їм показано «туманні картини» [12, с. 18].

Обов’язково святкували деякі ювілейні дати. 1911 р. усі єпархіальні училища відзначали 200-річчя від дня народження М. В. Ломоносова. Так, 8 листопада 1911 р. в актовій залі Чернігівського єпархіального училища відбувалося його вшанування. Училищний хор виконав низку п’єс, присвячених пам’яті великого вченого. Викладач словесності прочитав реферат «Про значення М. В. Ломоносова в історії російської освіти», а вихованки прочитали деякі вірші й уривки з творів М. В. Ломоносова [13, с. 25].

Одним із засобів естетичного та релігійного виховання єпархіалок були заняття співом. Окрім хорового співу, дівчата виступали й меншими групами, і поодинці. Вони могли співати і молебні, і панахиди тощо. В училищах вивчали як патріотичні гімни й канти, так і літературні і народні пісні [4, с. 40]. Крім занять співами, в єпархіальних жіночих училищах широко впроваджували додаткові заняття музикою. Позакласні заняття співами і музикою, безумовно, сприяли культурному й естетичному розвитку єпархіалок, але кількість задіяних у цих заняттях вихованок була незначною. Це можна пояснити об’єктивними чинниками: як природними (індивідуальні здібності учениць, тобто наявність музичного слуху й голосу), так і матеріальними (недостатня кількість музичних інструментів, а також фінансові можливості батьків вихованок).

Ще одним із прийомів виховання релігійних і патріотичних почуттів та естетичної свідомості наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. стали екскурсії. Одна з перших екскурсій у Харківському єпархіальному училищі відбулася 25 травня 1899 р. Вихованки шостого класу здійснили похід у Спасів Скит – місце аварії імператорського потяга. Мета поїздки полягала в тому, щоб помолитися

на місці явлення Чуда милості Божественного і подивитися на Спасів Скит, а також на інші історичні пам'ятки, які траплялися дорогою [11, с. 203]. Необхідно зазначити, що на початку XX ст. екскурсії стали досить поширеним видом виховної роботи з дітьми, а також пізнавальним інструментом не тільки в єпархіальних жіночих училищах, а й у жіночих гімназіях [15].

Важливе місце в виховному процесі посідала й дисципліна. Дослідник інститутів шляхетних дівчат О. Ф. Бєлоусов відзначав, що дисципліна – атрибут будь-якого навчального закладу, але в закритих навчальних закладах діти мали дотримуватися її вдень і вночі [5, с. 11]. Розпорядок дня вихованок єпархіального училища організували відповідно до рекомендацій Навчального комітету при Святому Синоді. У розкладі дня визначали години підйому, занять, відпочинку, вільного часу. Вихованки єпархіальних училищ постійно перебували під пильним контролем вихователь ок. Застосовували суворі правила для відвідувань і відпусток вихованок.

Слід зазначити, що в жіночих навчальних закладах не застосовували тілесні покарання [7, с. 18]. Найпоширенішим способом покарання в єпархіальних жіночих училищах була догана від вихователь ок, викладачів чи начальниці. Найсуворішою мірою покарання вважали догану від місцевого архієрея, який опікувався єпархіальним училищем. Як покарання також знижували оцінку з поведінки, яку виставляли кілька разів протягом року.

Таким чином, в єпархіальних жіночих училищах України у другій половині XIX – на початку XX ст. застосовували різні виховні практики. Метою цих навчальних закладів було виховати в ученицях християнську мораль, любов до праці і художньо-естетичні смаки, сформувати фізично здорову й культурно розвинену особистість. Єпархіальні училища мали чимало схожих виховних практик з жіночими гімназіями та інститутами шляхетних дівчат, використовували як традиційні, так і нові прийоми виховання.

Література

1. Андреева Е. А. Епархиальные женские училища в России / Е. А. Андреева // Педагогика. – 1999. – № 3. – С. 85–91.
2. Ворожбіт-Горбатюк В. В. Зміст духовно-морального виховання учнів загальних шкіл України у середині XIX століття / В. В. Ворожбіт-Горбатюк, С. А. Білецька // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. – 2013. – Вип. 39(3). – С. 93–98.
3. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1905–1907 гг. – СПб, 1910. – 596 с.
4. Грозний Д. А. Жіноче єпархіальне училище в Одесі (середина XIX – початок XX ст.) / Д. А. Грозний // Інтелігенція і влада. – 2005. – № 5. – С.33–42.
5. Институтки: воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц / Сост., подг. текста и коммент. В. М. Боковой и Л. Г. Сахаровой, вступ. статья А. Ф. Белоусова. – М., 2008. – 576 с.
6. К вопросу о введении в епархиальных и духовного ведомства училищах преподавания домоводства и сельского хозяйства // Церковные ведомости. – №16. – 1912. – С. 673–677.
7. Кондратюк М. Виховні засоби та методи покарання у жіночих гімназіях Російської імперії кінця XIX ст. / М. Кондратюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія. – 2014. – № 4. – С. 17–19.
8. Котлова Т. Е. «...много хороших воспоминаний осталось от гимназии» (Женское образование в России сто лет назад) / Т. Е. Котлова. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ateismy.net/index.php?option=com_content&view=article&id=1401:2012-09-06-09-16-00&catid=36:history&Itemid=111.
9. Кузнецов А. Епархиальные женские училища (по поводу исполнившегося сорокалетия устава этих училищ) / А. Кузнецов // Церковные ведомости. – 1909. – №3 – С. 120–124; №4 – С. 178–183; №5 – С. 229–234; №6 – С. 283–286; №7 – С. 340–344; №8 – С. 379–382.
10. Отчет о Екатеринославскомепархиальном женском училища за 1903–1904 учебный год по учебно-воспитательной части. – Екатеринослав, 1905. – 35 с.
11. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1898/99 учебный год // Листок для Харьковской епархии. – 1900. – № 8. – С. 202–204.
12. Отчет о состоянии Одесского епархиального женского училища в учебно-воспитательном отношении за 1910/1911 учебный год. – Одесса, 1912. – С. 18.

13. Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1911/12 учебный год в учебно-воспитательном отношении. – Чернигов, 1913. – С. 25.
14. Очерки русской культуры XIX века: в 6 т. – Т. 2. Власть и культура. – М., 2000. – 480 с.
15. Перцев В. В. Воспитательный процесс в дореволюционной провинциальной гимназии / В. В. Перцев. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://e-koncept.ru/2016/46001.htm
16. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. – СПб, 1843. – Т. 18. – №17116. – С. 528–532.
17. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2 – Спб, 1868. – Т. 43. – №46271. – С. 254–261.
18. Пономарева В. В. Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX века / В. В. Пономарева, Л. Б. Хорошилова. – М., 2008. – 320 с.
19. Семенов Д. Епархиальные женские училища за первое пятидесятилетие их существования / Д. Семенов // Русская школа. – 1893. – № 11. – С. 29–48.
20. Шумський К. В. Духовно-навчальні заклади Таврійської єпархії (1859–1920 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна / К. В. Шумський. – Харків, 2004. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.lib.ua-ru.net/files/drr/409/23751.rtf
21. Щеглов В. Двадцатипетелетие Полтавского епархиального женского училища (Материалы для истории училища) / В. Щеглов // Полтавские епархиальные ведомости. – 1894. – № 20. – С. 809–839.

УДК: 94(477) «1917/1918»:[394:341.71-051]

Н. О. Ластовець
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПОВСЯКДЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ДИПЛОМАТІВ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ РАДИ)

Стаття присвячена впливу повсякдення на діяльність закордонних представництв УНР на прикладі Центральної Ради. На основі широкого спектру історіографічного та джерельного комплексу встановлені закономірності формування дипломатичних місій періоду Центральної Ради. Виведені закономірності впливу житлових умов, кадрового наповнення та структурного поділу представництв на ефективність діяльності за кордоном для ствердження України як незалежного державного утворення на початку ХХ століття.

Ключові слова: *повсякденне життя, дипломатичне представництво, УНР, міжнародні відносини.*

Статья посвящена влиянию повседневности на деятельность иностранных представительств УНР на примере Центральной Рады. Широкий спектр историографических, а так же источниковедческих работ послужил базисом для установления закономерностей формирования дипломатических миссий периода Центральной Рады. Выведены закономерности влияния жилищних условий, кадрового наполнения и структурного деления на эфективность деятельности за границей для утверджения состоятельности Украины как независимого государственного образования начала ХХ века.

Ключевые слова: *повседневность, дипломатическое представительство, УНР, международные отношения.*

The article reveals how everyday life influenced the activity of diplomatic missions in the early 20th century on the example of the Central Council. The author describes the main concepts, methods and procedure for assessing staff diplomatic mission during the period of the Central Council. The author investigates how housing conditions, regular personnel and structure influenced the efficiency of the diplomatic mission of the UPR abroad aiming to validate Ukraine as an independent state formation in the early 20th century.

Keywords: *everyday life, diplomatic mission, the UPR, international relations.*

Життя та діяльність дипломатичних представників завжди були тісно пов’язані між собою, але мали та мають свої характерні відмінності. Політична еліта України початку ХХ століття формувала дипломатичний корпус з погляду партійності, віку та станової приналежності. Інтелігенція, яка акумулювала в собі всі життєдайні сили українського суспільства, створила свою систему підбору персоналу для проходження дипломатичної служби. Неоднозначна направленість зовнішньої та внутрішньої політики українських державних утворень початку ХХ століття часто нівелювала здобутки попередників і дезорієнтувала закордонних партнерів, але висока культура й непереборне прагнення до ствердження держави на міжнародній арені давали позитивні результати.

Історіографічна база проблеми в українській історичній науці є достатньо широкою, але вона присвячена загальному розгляду певних тенденцій формування дипломатичних представництв. На початку ХХ століття очевидці, аналізуючи період, звертали увагу на передумови діяльності та її документальне наповнення [1; 6]; у радянський період зовнішня політика Центральної Ради не розглядалася [9; 15] через ряд чинників, переважно ідеологічного спрямування [14, с. 70]; сьогодні

© Ластовець Н. О., 2016

ж конкретизується ставлення іноземних держав до процесів, які відбувалися на той час [2; 5; 10], та до комплексу спроб, застосованих молодою українською дипломатією для ствердження країни на міжнародній арені [4; 11; 17; 18].

Розгляд повсякденного життя українських дипломатичних представників на сьогодні не набув належного рівня вивчення. Організація побуту та взаємовідносин в місії на сторінках праць зустрічається ситуативно – у контексті прикладів для підтвердження певних моментів зовнішньої політики [2; 17]. Такому стану речей сприяє розпорошення наявного матеріалу по різноманітних джерелах, переважна більшість з яких представлена спогадами діячів того періоду [3; 7; 12; 13], та відсутність повної інформації про кадровий склад дипломатичних представництв, умови проживання й укомплектованість. Більшість даних присвячено головам дипломатичних представництв та їх секретарям, наступними виступають представники військового аташату та радники місій [7, с. 262]. Вибірково окреслені урядовці та найманий персонал (стенографістки, неофіційні радники, агенти) [23, ф.2592, оп.1, спр.50, арк. 22–23].

Саме кадровий склад створював робочу або не робочу атмосферу в представництві, допомагав чи шкодив діяльності і сприяв ефективності впровадження політики на території певної держави. Відомий факт підписання Брестського миру і вдалої дипломатичної гри делегації під керівництвом В. Голубовича та М. Любинського став хрестоматійним [19, с. 50–70]. Успіхам і прорахункам сприяли члени дипломатичних представництв та делегацій, бо вони були провідниками глобальної політики на всіх рівнях.

Під час аналізу наявного масиву інформації, що присвячена темі повсякденного життя дипломатичних представників, виокремилися такі напрямки аналізу як: матеріальне забезпечення; кадрове наповнення; умови проживання; умови праці. Особливості матеріального забезпечення розкриває у своїх дослідженнях П. Гай-Нижник [2], основна увага якого прикута до аналізу фінансів українських державних утворень та впливу фінансової складової на діяльність Міністерства закордонних справ УНР [2, с. 133]. Кадровий склад Генерального секретаріату іноземних справ, згодом Міністерства закордонних справ, періоду Центральної Ради був розглянутий у монографії О. Кудлай [11], де детально показаний процес організації та становлення міністерства в 1917–1918 рр. Інформація про голів, секретарів дипломатичних місії опосередковано зустрічається майже у всіх монографіях та статтях присвячених закордонним представництвам [6, с. 181; 19, с. 73]. Що стосується періоду діяльності Центральної Ради, то перелік особового складу дипломатичних представництв зустрічається здебільшого у спогадах діячів того часу [3; 7; 13].

Взаємовідносини всередині місій впливали на міжнародне ствердження України на початку ХХ століття не менше, ніж ставлення іноземних країн до «українського питання». Процес підбору персоналу та фінансування представництв відрізнявся в різні етапи функціонування державних утворень, але одне було спільним – принцип партійності/довіреності часто перевершував компетентність та доцільність. Період Центральної Ради характеризувався яскраво вираженою соціалістичною спрямованістю представників закордонних інституцій. Брак досвіду та знання мов не ставали перешкодою на шляху до кар'єри дипломата.

Після бурхливого успіху української делегації в Брест-Литовську [17] настав період поступового ствердження країни, але модель поведінки, що використовувалася під час відносно швидкоплинного процесу, виявилася недієвою для довготривалих стабільних взаємин. Підписання III Універсалу [21, с. 398–401] відкрило шлях до активних міждержавних взаємин, а проголошення незалежності IV Універсалом [22, с. 102–104] узаконило на державному рівні відправку закордонних представництв. Попри це, негативним важелем слугували затримки з відправлення дипломатичних місій за кордон. Так, у спогадах М. Галаган наголошує на ще декількох негативних моментах, що вплинули на ефективність діяльності представництва, це – неукомплектований штат місій, незнання мови країни перебування, відсутність організації транспорту для прибуття до місця призначення, відсутність попередніх домовленостей про прийняття дипломатичного представництва [3, с. 366]. Усе перелічене, окрім попередніх

домовленостей про прийняття місій, також було характерне для представництв, що відправилися до Австро-Угорщини, Німеччини та Туреччини.

Період Центральної Ради ознаменувався різкими віковими контрастами серед призначених представників. Найстаршому – С. Шелухіну – було 54 роки (станом на 1918 рік), і він брав участь у переговорному процесі з РСФРР [18, с. 41]. Наймолодшим був О. Севрюк (25 років), делегат у Брест-Литовську та представник у Німеччині від Центральної Ради [16, с. 3]. Середній вік дипломатів того періоду становив – 36 років. Відповідно – 50% становили 40-30- річні, 30% – 30–20-річні та 20% припадало на вікову категорію від 40 до 50 років.

Цікавою є також градація голів дипломатичних представництв. Для періоду Центральної Ради, як вже наголошувалося раніше, був характерний ситуативний розподіл репрезентантів. Представником у Німеччині був О. Севрюк, про якого Д. Дорошенко відгукувався як про здібну людину, але непридатну для ролі посла [7, с. 258]. Представники в Туреччині, Австро-Угорщині та Румунії були старшої вікової групи.

Належність репрезентантів до різних поколінь та проблеми зі своєчасним інформування унеможливлювали ефективну роботу представництв та координацію поміж ними. Прикладом може слугувати листування між М. Любинським, міністром закордонних справ УНР, та О. Севрюком про необхідність виїзду до Румунії для координації дій з представником УНР у Румунії М. Галаганом. Міністр наголошує не лише на поганому зв'язку з міністерством («ваші депеші регулярно одержую, але помічаю, що ви не всі мої одержуєте» [20, с. 56]), але й на відсутності зв'язку між представниками.

Для періоду Центральної Ради були характерні перші спроби регламентації штату, цілей та завдань місій на документальному рівні. Наприкінці 1917 р. Народне міністерство закордонних справ УНР розробило законопроект «Про установи для охорони інтересів українських підданих за межами Української Народної Республіки» [8, с. 415]. Згідно з ним встановлювалися посади окремих консульських агентів УНР та обов'язки консульських установ: видача громадянам посвідчення для повернення в Україну, оформлення паспортів для виїзду до іноземних держав, матеріальна допомога громадянам України за кордоном та здійснення особливих доручень уряду УНР.

Міністерство закордонних справ навесні 1918 р. підготувало проект закону «Про закордонні установи Української Народної Республіки» [8, с. 427]. Згідно з ним були чітко окреслені напрямки діяльності представництв, які включали політичні зносини з урядами країн акредитації, охорону інтересів політики й торгівлі УНР (йдеться перш за все про проблему військового майна, що залишилося після розпаду Російської імперії), захист законних прав громадян України за кордоном. Згодом, до зазначених вище напрямків додалася культурницька складова, що виражалася в популяризації українського питання в закордонній пресі, у виданні брошур, книжок, відкритих лекціях тощо. Було встановлено номенклатуру дипломатичних установ за кордоном та поділ на розряди представництв, але законопроект, хоча був поданий для затвердження 19.08.1918 р., затверджений не був.

Попри виділене фінансування та спроби законодавчого закріплення, відчувався брак необхідних для роботи осіб. Проблеми з набором кадрів були як в самому міністерстві закордонних справ, так і в комплектації місій [11, с. 25]. Надмірне захоплення політично доцільними кандидатурами в період Центральної Ради унеможливило існування курсів для підвищення кваліфікації дипломатичних працівників, за винятком консульських [23, ф. 2952, оп.1, спр.14, арк.16.]. Під час аналізу заяв, що подавалися на розгляд для прийняття на дипломатичну службу, претенденти на посаду, перш за все, вказували на знання мов та наявність освіти [23, ф. 2592, оп.2, спр.9, арк.19.]. Попри те, більшість складу підбирав голова представництва. М. Галаган згадує: «… приділило міністерство лише двох урядовців-аташе; інший потрібний персонал мав я набрати із тих українців, що вже перед тим виступали в Румунії як фактичні заступники українського правительства» [3, с. 357]. Кількісний склад періоду Центральної Ради можна проаналізувати на підставі листування між МЗС та представництвами та за спогадами безпосередніх учасників подій [3; 7; 13]. Наприклад, у місії УНР у Берліні, що

відносилася до представництв І-го розряду, згідно з листуванням, спостерігалася відсутність третини складу [7, с. 262; 23, ф. 2592, оп.1, спр.50, арк.29], місія у Румунії, що відносилася до ІІ-го розряду, також була сформована з неповним штатом [3, с. 357], а про установи в Туреччині та Австро-Угорщині зустрічаються лише фрагментарні згадки (лише три урядовці разом з головою місії) [7, с. 262].

Повсякденною практикою, що набувала катастрофічних масштабів, була ситуація з отриманням необхідної та своєчасної інформації. А. Яковлів (посол України в Австро-Угорщині) писав: «…почуваю себе зовсім одрізаним від України» [23, ф. 4438, оп.1, спр.106, арк. 6 зв.]. Подібний стан речей спостерігався по інших представництвах. Показовою є телеграма, отримана 25 квітня 1918 року, за чотири дні до перевороту і повалення Центральної Ради. У пункті 5 наголошено на тому, що «…вашої шифрованої телеграми прочитати не удалось, очевидно передавати по телефону такі речі трудно, а може, ви користуєтесь якимсь невідомим шифром. Просимо пояснити справу» [20, с. 57]. Відомим фактом є те, що необхідні документи про становище в Україні, газети та журнали, інструкції для виконання до закордонних місій потрапляли інколи лише за місяць-півтора, коли вже ставали неактуальними (при необхідному зв'язку раз на два тижні).

На початковому етапі українські комісари, що діяли у військових частинах, на фронтах, активно допомагали дипломатам в організації зустрічей з можновладцями, передавали в користування майно, надавали тимчасові помешкання. Один з мемуаристів наголошував, що «це давало мені (М. Галагану – примітка автора) можливість бути в безпосередньому контакті з нашим фронтовим комісаром, з другого боку я міг негайно приступити до збирання інформації про загальний стан речей і про відношення румунської влади до українців» [3, с.367]. Згодом К. Чоботаренко, про якого йдеться у спогадах, став фактичним радником місії. Завдяки його турботі румунська влада надала нашій місії помешкання з 5-6 кімнат [3, с.367–369]. Відносно представництв в Австро-Угорщині та Німеччині інформації значно менше.

Уся сукупність елементів повсякденного життя одночасно розкриває декілька дуже важливих для молодої держави моментів різного характеру: рівень політичної свідомості, рівень суспільної свідомості, стан підготовки кадрів, у тому числі управлінців, рівень готовності до політичних взаємовідносин. Рівень політичної свідомості виражався у ставленні до процесів, що відбувалися на території України, та реакції на них. Сприйняття державного утворення як незалежної одиниці консолідувало навколо себе діячів різних соціальних верств та політичних уподобань, що давало змогу привести в рух бюрократичну машину. Дипломатичні представники, окрім своїх прямих завдань, виконували цілий комплекс доручень, що не обмежувався репрезентацією молодої держави. Захист інтересів українських громадян, налагодження торговельних зносин, аналіз політичної ситуації в країнах перебування, окрім ствердження державності, входив до компетенції тогочасних дипломатів. Враховуючи відсутність досвіду організації закордонних місій та міжнародних взаємин взагалі, створення добре організованих, а особливо ефективних, представництв ставало складним, але не таким вже й неможливим завданням.

Отже, повсякдення, як допоміжна складова для вивчення української дипломатії початку ХХ століття, потребує всебічного розгляду та детального вивчення всіх його особливостей. За допомогою масиву літератури й джерельної бази складається цілісна картина проживання, перебування та існування представників українських дипломатичних місій, внутрішніх взаємовідносин та їх впливу на зовнішньополітичний курс молодої країни і її ствердження на міжнародній арені на початку ХХ століття.

Література

1. Винниченко В. К. Відродження нації (історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). Ч. 2. / В. К. Винниченко – К., 1990. – 328 с.
2. Гай-Нижник П. Фінансові взаємини Української Народної Республіки з Французькою Республікою як віддзеркалення стосунків України та країн Антанти (1917–1918 рр.) / П. Гай-Нижник // Пам'ять століть. – 2007. – №2. – С.133–152.

3. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) / М. Галаган; передмова: Т. Осташко, В. Соловйова. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.
4. Дацьків І. Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917 – 1923 рр. / І. Б. Дацьків – Т.: Астон, 2009. – 519 с.
5. Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 – 1922 рр. / М. Держалюк – К.: Оріон, 1998. – 240 с.
6. Дорошенко Д. І. Історія України 1917 – 1923 рр. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Д. І. Дорошенко – К.: Темпора, 2002. – 320 с.
7. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / Д. Дорошенко.– К., 2007. – 632 с.
8. Історія державної служби в Україні: У 5 т. / НАН України, Ін-т історії України; Гол. управління держ. служби України; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій. – Т.1. – 554 с.
9. История Украинской ССР: в 10 т. Т. 6: Великая Октябрьская социалистическая революція и гражданская война на Украине (1917-1920): / Коллект. автор, Ю. Кондуфор, Н. Супруненко, Е. Бойко, Ю. Гамрецкий – К.: Наукова думка, 1984. – 655 с.
10. Кондратюк В. О. Україна в історії міжнародних відносин / В. О. Кондратюк, І. М. Верхоляк, О. В. Омельченко. – Л.: Світ, 1995. – 262 с.
11. Кудлай О. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.) / О. Кудлай; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2008. – 116 с.
12. Липинський В. Твори. Архів. Студії. Т. 1: Листування (А-Ж) / Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В. К. Липинського (США), Ін-т Європ. дослідж. НАН України. – К.; Філадельфія: Смолоскип, 2003. – 959 с.
13. Марголин А. Украина и политика Антанты: записки еврея и гражданина / А. Марголин. – Берлин: Из-во С. Евронь, 1921. – 397 с.;
14. Пахоменков Ю. Г. Радянська історіографія про суспільно-політичні процеси в Україні в 1917-1918рр. / Ю. Г. Пахоменков // Наука. Релігія. Суспільство. – № 2. – 2009. – С. 70–74.
15. Победа Советской власти на Украине: историческая литература / ред. Ю. Ю. Кондуфор. – Москва: Наука, 1967. – 579 с.
16. Севрюк О. Берестейський мир (уривки із спогадів) / О. Севрюк. – PARIS: Les nouvelles ukrainiennes, 1928. – 15 с.
17. Соловйова В. Дипломатична діяльність українських національних урядів у 1917–1921 рр. / В. Соловйова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 394 с.
18. Стрельський Г. В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920 рр.): біогр. довід. / Г. В. Стрельський. – К., 2000. – 48 с.
19. Табачник Д. В. Українська дипломатія. Нарис історії / Д. В. Табачник. – К.: Либідь, 2006. – 763 с.
20. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918 – 1922): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко, Н. В. Кривець. – К., 2012. – 592 с.
21. Українська Центральна Рада. Документи та матеріали. Т.1 (4 березня – 9 грудня 1917 р.) / Упор. В. Ф. Верстюк. – К., 1996. – 589 с.
22. Українська Центральна Рада. Документи та матеріали. Т.2 (10 лютого 1917 – 29 квітня 1918 р.) / Упор. В. Ф. Верстюк – К. : Наукова думка, 1997. – 422 с.
23. Центральний державний архів вищих органів влади України.

УДК 94(47+57) «195/196»:391

О. В. Корнієнко
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

В ПОШУКАХ РАДЯНСЬКОЇ МОДИ:ЗАКОРДОННІ ВІДРЯДЖЕННЯ ДО КРАЇН – «ЗАКОНОДАВИЦЬ МОДИ» У 1950-1960-х рр.

В статті розглядаються результати роботи радянських модельєрів та спеціалістів в галузі легкої промисловості в закордонних відрядженнях в такі передові капіталістичні країни, як Франція, США та Італія. В досліджуваний період відбувається оформлення концепції «радянської моди», проходять покази мод на міжнародному рівні, тому для СРСР було важливим обрання правильного орієнтиру в розвитку індустрії моди. На основі аналізу звітів радянських фахівців автор дійшов висновку, що концептуальні відмінності між «соціалістичною» і «капіталістичною» модою, що належали офіційному дискурсу, не мали істотного значення для реальної практики радянських модельєрів.

***Ключові слова**: закордонні відрядження, індустрія моди, легка промисловість, соціалістична мода, капіталістична мода.*

В статье рассматриваются результаты работы советских модельеров и специалистов в области легкой промышленности в зарубежных командировках в такие передовые капиталистические страны, как Франция, США и Италия. В исследуемый период происходит оформление концепции «советской моды», проходят показы мод на международном уровне, поэтому для СССР является важным избрание правильного ориентира в развитии индустрии моды. На основе анализа отчетов советских специалистов автор приходит к выводу, что концептуальные различия между «социалистической» и «капиталистической» модой, принадлежавших официальному дискурсу, не имели существенного влияния на реальную практику советских модельеров.

***Ключевые слова:** зарубежные командировки, индустрия моды, легкая промышленность, социалистическая мода, капиталистическая мода.*

The article deals with business trips of Soviet designers and specialists in the field of light industry to the developed capitalist countries such as France, the USA and Italy. In the studied period the design concept of the Soviet fashion is formed and the fashion shows are held at the international level, therefore it is important for the USSR to choose the right benchmark in the fashion industry. Basing on the analysis of Soviet specialists reports, the author comes to conclusion that the conceptual differences between "socialistic" and "capitalistic" fashion belonging to the official discourse were not significant in the actual practice of the Soviet designers.

***Keywords:** foreign business trips, fashion industry, light industry, socialistic fashion, capitalistic fashion.*

Закордонні відрядження радянських модельєрів та спеціалістів сфери легкої промисловості до країн-«законодавиць моди» в 1950-60-х роках відбувались у досить суперечливий період історії, тому що незважаючи на «холодну війну» між Радянським Союзом та західними країнами радянська влада прагнула налагодити зв'язки в сфері індустрії моди. В цей час відбувався процес становлення радянської індустрії моди, в ході якого, з одного боку, радянська пропаганда нещадно критикувала західну моду, а з другого – влада ініціювала закордонні поїздки радянських спеціалістів, демонструючи неабиякий інтерес до витончених західних зразків моди.

Дана проблема в історіографії окремо не вивчалась. Досліджувалися її окремі аспекти: зокрема зв'язки з капіталістичними країнами в сфері індустрії моди, а саме з Францією розглядаються в

© Корнієнко О. В., 2016

роботах Л. Захарової [4, с. 339–366; 5, с. 327–350; 13, с. 34–40]. Історії взаємовідносин влади і моди присвячені дослідження С. Журавльова та Ю. Гронова [2, с. 133–147; с. 100–113; с. 106–116]. Автори колективної монографії розглядають історію розвитку індустрії моди в СРСР та аналізують зміну ставлення влади та суспільства до моди [3]. Історії моди в Україні в ХХ ст. присвячена робота З. Тканко, а історії моди в Радянському Союзі – А. Щіпакіної [8, 10]. Історія радянського суспільства в фокусі повсякденності розглядається в роботах Н. Шліхти [9].

Метою даної статті є аналіз закордонних відряджень спеціалістів галузі легкої промисловості та виявлення протиріч між тим, що декларувалось в радянській історіографії стосовно моди та тим, що було в реальному житті.

Джерельну базу дослідження складають архівні матеріали Російського державного архіву економіки (РДАЕ) та Російського державного архіву новітньої історії (РДАНІ).

Закордонні відрядження в Радянському Союзі підлягали суровій регламентації з боку керівництва країни. Підбір фахівців і оформлення їх в установленому порядку для відрядження в зарубіжні країни здійснювалося за поданням і згодою з відповідними міністерствами союзних республік, галузевими управліннями та відділами міністерства та всесоюзними об'єднаннями при Міністерстві легкої промисловості СРСР. Перед поїздкою в зарубіжні країни фахівці проходили відповідну підготовку, вивчали матеріали з тематики відряджання, стан даного питання в країні, куди вони прямують, і в Радянському Союзі, використовуючи з цією метою наявну в науково-дослідних інститутах, Центральній науково-технічній бібліотеці літературу та інформацію, а також звіти про відрядження, які відбулися раніше. Окрім цього, перед виїздом за кордон, фахівці, які мали їхати у відрядження, проходили інструктаж у відповідних управліннях розвитку підгалузей легкої промисловості, управліннях і всесоюзних об'єднаннях [12, ф. 9480, оп. 9, спр. 2785, арк. 28].

Як правило, звіти і пропозиції фахівців про результати відряджень за кордон обговорювалися на вчених радах інститутів, на секціях науково-технічних рад міністерств. Багато звітів та заходів розглядалися у заступників міністрів, а деякі на колегіях міністерств. Звіти та заходи за результатами закордонних відряджень також розглядались на колегіях міністерств легкої промисловості Української РСР, Білоруської РСР та інших республік [12, ф. 9480, оп. 9, спр. 2785, арк. 29].

Щопівроку або раз на рік у відділі закордонних відряджень Державного науково-технічного комітету (ДНТК) писалися звіти міністерств і відомств про виконання плану науково-технічного співробітництва СРСР із зарубіжними країнами та заходів щодо впровадження результатів науково-технічного співробітництва СРСР із зарубіжними країнами. У звітних даних вказувалися такі дані: кількість відряджених фахівців, причому окремо позначалось скільки чоловік їздили в соціалістичні, і скільки в капіталістичні країни; загальна сума витрачених коштів на відрядження в зарубіжні країни; кількість розроблених заходів та їх економічна ефективність і т.ін. [12, ф. 9480, оп. 9, спр. 2646, арк. 1–116; ф. 9480, оп. 9, спр. 2699, арк. 1–127; ф. 9480, оп. 9, спр. 2785, арк. 1–33].

Метою відряджень спеціалістів і, відповідно, їх прийому другою стороною було ознайомлення із закордонними досягненнями та досвідом роботи у галузі моди, налагодження співпраці з відповідними інституціями за планами співробітництва та рішеннями ДНТК, участь в роботі конгресів, конференцій, симпозіумів, семінарів, відвідування промислових виставок та ярмарків, науковий туризм [12, ф. 9480, оп. 9, спр. 2699, арк. 10; 12, ф. 9480, оп. 9, спр. 2699, арк. 124; ф. 9480, оп. 9, спр. 2699, арк. 15].

Окремо зазначалася кількість фахівців, прийнятих у міністерстві та на підприємствах, в інститутах і установах. Також до звіту додавався перелік найбільш актуальних тем, з якими були ознайомлені фахівці з соціалістичних і капіталістичних країн (окремо по кожній країні) на підприємствах і організаціях Мінлегпрому СРСР [12, ф. 9480, оп. 9, спр. 2699, арк. 13–14].

Крім цього, у звіті могли описуватися можливі претензії як радянських фахівців, так і закордонних партнерів. Прикладом можуть служити претензії до американської сторони щодо виконання Угоди про обміни на 1964–1965 рр., в яких вказувалося, що «як і раніше, організація відвідувань американських промислових підприємств і науково-дослідних установ носила швидкий, поверхневий характер. У ряді випадків на шкоду робочій програмі при відвідуванні тих чи інших об'єктів занадто багато часу приділялося обідам і прийомам» [12, ф. 9480, оп. 9, спр. 195, арк. 193].

Найбільш цінними визнавалися поїздки радянських модельєрів в одну з країн-«законодавиць моди» – Францію. Перша зафіксована поїздка радянських модельєрів до Франції відбулася в 1957 році [12, ф. 9480, оп. 3, спр. 1417, арк. 80–83]. На думку директора Загальносоюзного будинку моделей одягу (ЗБМО) М. Нікіфорова дане відрядження було особливо необхідним «у зв'язку з тим, що в 1958 році передбачалась демонстрація радянських моделей одягу на десяти міжнародних виставках (у тому числі на Всесвітній виставці в Брюсселі і на Міжнародному конгресі моди в Бухаресті)». М. Нікіфоров також підкреслював: «Ми сподіваємося, що ці переговори дадуть позитивні результати, оскільки представники асоціацій провідних будинків моделей Парижу («Від кутюр») і будинків моделей, що працюють для промисловості (фірма «Три ластівки») відвідали ЗБМО, познайомилися з його роботою, розмовляли з художниками і усно висловили бажання прийняти у себе наших художників-модельєрів» [12, ф. 9480, оп. 3, спр. 1417, арк. 81].

Виходячи з цього, можна сказати, що прохання радянських фахівців про відрядження ґрунтувалося на офіційному запрошенні від представників асоціації «Від кутюр» (пан Гарен і пані Сталь), що відвідали ЗБМО 24 серпня 1957 року, і від президента фірми «Три ластівки» (Альбер Ламперер), який відвідав ЗБМО 29 липня 1957 року. Очевидно, що французькі фахівці в галузі моди також були зацікавлені у візитах своїх радянських колег, вивченні їхніх методів роботи.

До заяви про відрядження також додавався список паризьких будинків моделей, які бажано було відвідати радянським фахівцям. Слід зазначити, що презентації колекції «високої моди» вважалися найголовнішими подіями в світі моди, можливість присутності на яких була обмежена [4, с. 351]. Той факт, що радянські модельєри були допущені в найвищі – і досить ізольовані – кола світу моди, запрошені на перегляд колекції, свідчить про позитивне сприйняття французькими фахівцями своїх радянських колег та готовність поділитися з ними певними секретами в сфері індустрії моди.

У 1958 році голові ДНТК Ю. Є. Максарєву було подано заяву з проханням «дозволити відрядження двох провідних художників-модельєрів ЗБМО до Франції у вересні 1958 року на перегляд нових модних колекцій французьких будинків моделей» [12, ф. 9480, оп. 3, спр. 1417, арк. 83]. Необхідність відрядження була пов'язана з тим, що «радянські художники-модельєри, які восени 1957 року спільно з модельєрами країн народної демократії відвідали демонстрацію французьких моделей одягу, дали високу оцінку модним лініям і перспективним пропозиціям французьких модельєрів», а також з тим, що «вивчення французьких зразків моделей має велике практичне значення для радянських модельєрів у зв'язку із завданням щодо розширення асортименту і поліпшенню якості одягу, який випускається швейною промисловістю Радянського Союзу» [12, ф. 9480, оп. 3, спр. 1417, арк. 83]. Прохання, однак, було відхилене у зв'язку з тим, що аналогічна поїздка відбулася минулого року і тому немає сенсу їхати знову.

Бажання фахівців вивчати потреби світової моди, яка змінюється щопівроку, виявилося чужим для представників керівництва країни, що підтвердилося забороною повторної поїздки радянських модельєрів в країну-«законодавицю моди».

Однак контакти радянських модельєрів з французькими колегами тривали: вони отримали запрошення в Париж на січень 1960 року на презентацію нової колекції «Весна-літо». Офіційне запрошення представникам Будинку моделей було надіслано Будинком Діора через Держплан СРСР. Представник Держплану Зотов запропонував ЦК КПРС відправити до Франції на 10 днів художнього керівника ЗБМО А. Кулічева та провідного художника експериментально-методичного ательє Л. Єфремову «для ознайомлення і можливої закупівлі нових моделей одягу французьких моделюючих фірм» [11, ф. 5, оп. 43, спр. 77, арк. 1].

13 січня 1960 року ЦК дозволив виїзд двох представників Будинку моделей у Францію на 10 днів. Метою поїздки делегації було вивчення всієї системи організації виробництва і розповсюдження модного одягу у Франції, запозичення передового досвіду для його подальшого використання на батьківщині.

Звертає на себе увагу той факт, що після повернення з Франції модельєри писали позитивні відгуки про Париж в періодичних виданнях. Прикладом може бути стаття Л. Єфремової в журналі «Декоративне мистецтво СРСР», де вона розповідала про те, як створюється французька мода [1, с. 40–42]. Л. Єфремова підкреслювала, що моделі паризького Будинку мод «Від кутюр» фірми

«Крістіан Діор» створюються руками скромних трудівниць, а кажучи про одяг самих парижан, вона вживала терміни, властиві концепції «радянської моди». Наприклад, вона говорила про простоту і наявність смаку в одязі парижан, про те, що парижанки ніколи не слідують моді сліпо, а славляться тим, що мають свій стиль одягу, і цьому корисно у них вчитися [1, с. 41–42].

У зв'язку з цим інтерес викликає думка мистецтвознавця Л. Крамаренко про те, як створюється «радянська мода»: «Загадкова всемогутня мода, як і в колишні часи, народжується в модних фірмах Парижу. Ми ж, з одного боку, намагаємося пристосувати цю моду до наших умов життя і економіки, а з іншого – все ж не наважуємося зовсім відірватися від Крістіана Діора. В результаті цього поєднання з'являється «радянська мода»» [7, с. 21].

Виходячи з цього твердження, ми бачимо певну «дифузію» радянської та західної моди. Якщо говорити в цілому, то відбувалася орієнтація на «буржуазну» моду, яка офіційно розглядалася радянською ідеологією як чужа.

Наступна поїздка радянських модельєрів до Парижу відбулася в березні-квітні 1965 року [12, ф. 523, оп. 1, спр. 205, арк. 1–58]. У складі радянської делегації було 5 осіб, які перебували у Франції протягом 19 днів. Керівником делегації була А. А. Левашова – начальник відділу одягу Спеціального художньо-конструкторського бюро (СХКБ) Мосміськраднаргоспу, художник-модельєр [12, ф. 523, оп. 1, спр. 205, арк. 1]. Слід зазначити, що порівняно з попередніми поїздками, це закордонне відрядження за складом і часом перебування делегації було найчисленнішим і найбільш тривалим. Основними завданнями поїздки було «ознайомлення з організацією питань моди на фірмах і підприємствах, що займалися випуском модної продукції; вплив моди та економіки на асортимент, його змінюваність і естетичний рівень одягу населення; вивчення системи роботи фірм, що моделюють одяг і супутні їй предмети» [12, ф. 523, оп. 1, спр. 205, арк. 1]. Основною фірмою, яка брала участь в складанні програми і надала можливість ретельно ознайомитися з системою її роботи, була фірма «Крістіан Діор».

Після повернення на батьківщину радянські фахівці склали детальний звіт (58 сторінок) про організацію та систему управління французькою модою, а також подали свої висновки і пропозиції. Вони визнавали Францію як законодавицю світової моди: «До цього часу навіть країни, передові в області виробництва одягу, щорічно надсилають своїх представників в Париж для вивчення досвіду моделювання, оскільки за майстерністю, культурою (організацією питань моди) вона залишається на першому місці в світі» [12, ф. 523, оп. 1, спр. 205, арк. 56].

Радянським модельєрам вдалось побувати на показі колекції фірми «Крістіан Діор», і у своєму звіті вони позначили всі нюанси колекції до найдрібніших подробиць. Зали, де демонструвалися моделі, були «забиті клієнтами, фірмачами з США, Лондона та інших країн, які затамувавши подих, дивилися на колекції» [12, ф. 523, оп. 1, спр. 205, арк. 6]. Важливим було те, що розповідаючи про колекції «Крістіана Діора» модельєри підкреслювали: «Нічого немає такого, що б підлягало якомусь осуду або було неприйнятним для нас». Виникає парадоксальна ситуація: з одного боку «західна» мода всіляко засуджується на офіційному рівні, з другого – модельєри нічого не бачать в «буржуазній» моді такого, що б підлягало якомусь осуду. Більш того, вони запропонували «замість придбання великої кількості зразків швейних виробів в різних країнах організувати регулярно (двічі на рік) закупівлю невеликої кількості високоякісних моделей фірми «Крістіан Діор», що сприятиме подальшому підвищенню кваліфікації в цій області і вирішить питання «світового рівня» виробів» [12, ф. 523, оп. 1, спр. 205, арк. 56].

Крім цього, в пропозиціях звіту, які стосувалися вивчення закордонного досвіду моделювання одягу, були пункти про «пошук можливості показів моделей паризьких фірм в Радянському Союзі, що принесло б велику користь і фахівцям, і населенню», а також про «перегляд існуючого порядку виписки та поширення закордонних журналів мод, а також їх найменувань та кількості примірників» [12, ф. 523, оп. 1, спр. 205, арк. 56].

Радянські фахівці вважали, що «регулярне і планомірне вивчення досвіду, спрямоване на підвищення майстерності, дасть значні результати для підвищення рівня радянської промисловості. Це допоможе в більш короткий термін освоїти майстерність паризьких модельєрів, уникнути наслідування, досягти світового рівня і одночасно створити свій стиль одягу» [12, ф. 523, оп. 1,

спр. 205, арк. 56]. Виходячи з цього, ми бачимо, що радянські модельєри прагнули не сліпо копіювати західну моду, а використати трансфер знань про індустрію моди Заходу та створити власний стиль одягу.

Окремо варто згадати організацію реклами і торгівлі в індустрії моди Франції. Радянські модельєри визнавали, що «мистецтво торгівлі, знання психології покупця, вміння привернути його до магазину, звабити його товарами у Франції знаходиться на найвищому рівні», а також підкреслювали те, що «нам є чому повчитися, що запозичити, особливо зараз, коли у нас відкрита велика мережа нових магазинів, а прилавки повні товарами» [12, ф. 523, оп. 1, спр. 205, арк. 41].

Вони відзначали: «У Парижі немає двох схожих вітрин, як у нас. Вітрини ДУМу (Державного універсального магазину), ЦУМу (Центрального універсального магазину) і багатьох інших магазинів нічим по суті не відрізняються один від одного і створюють одноманітність, яка ніяк не приваблює покупця» [6, с. 226–227]. Те, що вітринам магазинів в Радянському Союзі з кінця 1950-х років приділялась значна увага, можна підтвердити проханням радянських фахівців у 1958 році поїхати у відрядження до Франції на фірми, які займались виготовленням манекенів. Їх, насамперед, цікавила найбільш велика й відома в Європі фірма «Siegel», яка мала «три невеликих заводи з кількістю робітників близько 200 осіб» [12, ф. 9480, оп. 3, спр. 1417, арк. 95]. Фірма виробляла різні манекени і весь комплект вторинного устаткування для великих магазинів.

За архівними матеріалами, можна простежити також налагодження взаємин і закордонні відрядження до США та Італії. Так 27 січня у Вашингтоні закінчилися розпочаті 28 жовтня 1957 року переговори між СРСР і США з питань розширення контактів і зв'язків між двома країнами. В результаті переговорів була підписана «Угода між Союзом Радянських Соціалістичних Республік та Сполученими Штатами Америки в галузі культури, техніки та освіти» [12, ф. 9480, оп. 3, спр. 1566, арк. 1].

Свідченням зацікавленості радянської легкої промисловості в американській можуть служити переговори за угодою між СРСР і США в частині легкої і текстильної промисловості у 1960 році. Вітчизняну промисловість цікавили питання організації трикотажної, швейної, текстильної, шкіряно-взуттєвої промисловості, роботи зі штучною шкірою тощо [12, ф. 9480, оп. 3, спр. 1567, арк. 80-82]. Того ж року П. Колесников, заступник директора з наукової частини Центрального науково-дослідного інституту швейної промисловості, у заяві заступнику начальника відділу зовнішніх зносин ДНТК СРСР Левіну писав, що «інститут гостро потребує в матеріалах по швейній галузі в США – загальних відомостях про стан швейної промисловості, витратах часу на виготовлення швейних виробів всього асортименту, схемах розподілу праці, системі організації виробництва в залежності від асортименту виробів і потужності підприємств, типах діючих потоків, обладнанні, що має практичне застосування та перспективне, технології виготовлення швейних виробів тощо» [12, ф. 9480, оп. 3, спр. 1628, арк. 330]. У зв'язку з цим він просив «у найкоротші строки запросити зазначені матеріали і направити їх у відділ науково-технічної інформації інституту для перекладу, узагальнення та використання їх для роботи» [12, ф. 9480, оп. 3, спр. 1628, арк. 330].

Радянських фахівців також цікавив розвиток швейної промисловості в Італії. У 1958 році голова ДНТК Ради Міністрів СРСР Ю. Максарєв звернувся до голови Раднаргоспу Московського (обласного) економічного адміністративного району А. І. Костоусова з проханням про відрядження до Італії на фірму «Неккі» групи радянських фахівців з виробництва швейних машин. Аргументом для поїздки стало те, що «фірма «Неккі» була однією з найбільших фірм з виробництва швейних машин, що користувалась світовою популярністю». З метою ознайомлення з технічними новинками та досвідом у галузі технології та організації виробництва швейних машин на підприємствах цієї фірми, вважалось доцільно відрядити до Італії групу радянських фахівців з виробництва швейних машин [12, ф. 9480, оп. 3, спр. 1418, арк. 21].

Далі ДНТК Ради Міністрів СРСР просив дозволити відрядження радянської делегації фахівців текстильної промисловості в Італію на 20 днів в кількості 7 осіб (1958 р.). В поясненні, зокрема, вказувалося: «Президент італійської фірми «Новоседер» П'єро Саворетті запрошує до Італії в першому кварталі 1958 року делегацію технічних керівників текстильної промисловості СРСР для ознайомлення з технікою текстильної промисловості і текстильного машинобудування Італії

Основною метою поїздки є ознайомлення з технікою і технологією виробництва пряжі і тканин на текстильних фабриках і на машинобудівних заводах Італії, зокрема вельми цікавим є відвідування текстильно-шинної фабрики Піреллі в м. Мілан, де в процесі прядіння задіяна потокова лінія.

Враховуючи, що в минулому делегації СРСР ознайомилися тільки з експонатами на виставках в м. Бусто Арсіціо та відвідали, головним чином, тільки частину підприємств вовняної галузі текстильної промисловості, ця поїздка технічних керівників текстильної промисловості дозволить відвідати велику кількість підприємств за допомогою фірми «Новоседер»» [12, ф. 9480, оп. 3, спр. 1418, арк. 38]. Як наслідок, незабаром відбувся ряд закордонних відряджень до Італії.

Окрім закордонних відряджень до передових капіталістичних країн з метою ознайомлення з роботою легкої промисловості та організацією управління індустрії моди ми можемо також спостерігати ряд поїздок радянських спеціалістів на промислові виставки, де вони експонували свої вироби, зокрема одяг. Зазвичай після кожної поїздки на виставку також писався детальний опис всього, що експонувалось, та подій, які трапились під час подорожі. Так у «Звіті про відрядження делегації фахівців на Міжнародну виставку трикотажного устаткування в м. Атлантик-Сіті (США)» у 1963 році знаходиться докладний опис кожної трикотажної машини, опис заводів і фабрик до найдрібніших деталей. В кінці звіту – пропозиції делегації про те, що необхідно впровадити в СРСР, запозичивши досвід США [12, ф. 198, оп. 1, спр. 321, арк. 1–76].

Цікавими є звіти про відрядження на радянську торгово-промислову виставку в Італію (1964 р.) та Данію (1965 р.). Після опрацювання звітів склалось враження, що їх автори прагнули розповісти абсолютно все, що тільки можна, про ці країни та зробити акцент на тому, що СРСР нічим не гірший, а навіть кращий за них. Деякі висловлювання в обох звітах повторювались, тому ми можемо говорити про існування певних «штампів», які мали ідеологічне забарвлення. Наприклад, в звіті про Данію зазначалось: «Виставка допомогла данцям дізнатися правду про нас, вона била наших ворогів і дуже допомогла нашим друзям» [12, ф. 198, оп. 1, спр. 338, арк. 26]. Те ж саме вказувалось і в звіті про поїздку до Італії. В документах також знаходився детальний опис самої виставки та реакції на неї з боку населення, зазначалось, що відгуки були дуже позитивні і більшості людей дана виставка «відкрила очі» на Радянський Союз і нашу промисловість, зокрема одяг [12, ф. 198, оп. 1, спр. 333а, арк. 8-15; ф. 198, оп. 1, спр. 338, арк. 21–26]. Окрім цього, зокрема у звіті про Італію, представлений детальний огляд моди в Італії (весна-літо 1964 р.), де авторка детально описує кольори, фактури тканин, силуети, фасони та інші найдрібніші подробиці. Також надані фотографії, що ілюструють італійську моду «Весна-літо» 1964 року [12, ф. 198, оп. 1, спр. 333а, арк. 28–41].

Виходячи з цього, можна сказати, що однією із задач, яку ставили перед собою фахівці перед поїздкою в іншу країну, була потреба отримати якомога більше інформації про неї та розповісти про це на Батьківщині. Найкраще, на думку спеціалістів, потребувало запозичення і реалізації в СРСР.

Підсумовуючи результати дослідження, можна зазначити, що у 1950-1960-і рр. з'являються можливості для проникнення західної моди в СРСР: в країні проходять фестивалі, конгреси мод та міжнародні виставки, відбуваються закордонні відрядження фахівців. Судячи з офіційного дискурсу, ми спостерігаємо певне протиріччя у ставленні до моди: з одного боку – наявність певних ідеологічних міфів та всебічний осуд західної моди, а з іншого боку – її схвалення, доказом чого слугує ряд офіційних відряджень спеціалістів до країн - «законодавиць моди» та звіти, які містять переважно схвальні відгуки про західні тенденції в моді.

Виходячи з цього, можна говорити про протиріччя між тим, що декларувалось та тим, що було в реальному житті: незважаючи на офіційне засудження в радянській історіографії всього, що пов'язане з Заходом, в тому числі і одягу, архівні матеріали РДАЕ і РДАНІ свідчать – закордонні відрядження фахівців до капіталістичних країн з метою вивчення «західних» тенденцій в моді, одягу, тканин, роботи легкої промисловості та впровадження їх досвіду в СРСР.

Говорячи про закордонні відрядження, варто зазначити, що кожна поїздка спеціалістів в галузі моди жорстко регламентувалася керівництвом країни. Після повернення на батьківщину службовці легкої промисловості мали обов'язково написати звіт, в якому детально відображались всі події, що відбувались з ними під час поїздки. Складається враження, що однією з першочергових задач радянських спеціалістів у закордонних відрядженнях було вилучення якомога більшої кількості

інформації щодо індустрії моди, легкої промисловості капіталістичних країн.

Щопівроку або раз на рік у відділі закордонних відряджень ДНТК також писалися звіти міністерств і відомств про виконання плану науково-технічного співробітництва СРСР із закордонними країнами та заходи щодо впровадження результатів науково-технічного співробітництва СРСР з цими країнами. Вивчаючи матеріали листування міністерств, відомств та інших організацій з питань організації закордонних відряджень фахівців до капіталістичних країн можна стверджувати, що існуючі проблеми в СРСР були пов'язані, перш за все, з низьким рівнем розвитку легкої промисловості, особливо – швейної.

Найбільш цінними для дослідження є поїздки радянських модельєрів в країну-«законодавицю моди» – Францію, метою яких було вивчення організації та управління французькою індустрією моди, і, як наслідок, впровадження кращих, на думку радянських фахівців, «капіталістичних» досягнень у себе на Батьківщині. Матеріали звітів радянських фахівців в галузі моди свідчать: концептуальні відмінності між «соціалістичною» і «капіталістичною» модою, що належали офіційному дискурсу, не мали значного впливу на реальну практику радянських модельєрів. Водночас спілкування з фахівцями закордонних країн, вивчення досвіду їх роботи сприяло підвищенню кваліфікації радянських фахівців, розширювало творчі можливості для створення ансамблів одягу на міжнародному рівні.

Література

1. Ефремова Л. К. Париж и мода // Декоративное искусство СССР. – 1960. – № 10. – С. 40–42.
2. Журавлев С. В. Власть моды и Советская власть: история противостояния // Историк и художник. – 2000. – № 1. – С. 133–147; № 3. – С. 100–113; № 4. – С. 106–116.
3. Журавлев С., Гронов Ю. Мода по плану: история моды и моделирования одежды в СССР, 1917–1991. – М.: ИРИ РАН, 2013. – 496 с.
4. Захарова Л. В. «Каждой советской женщине – платье от Диора!»// Социальная история. – М., 2004. – С. 339–366.
5. Захарова Л. В. Культурный трансфер дискурса о моде из французской прессы в советских журналах 1950-х – 1960-х гг. // Социальная история: ежегодник. 2010. – СПб.: Алетейя, 2011. – С. 327–350.
6. Корниенко О. В. Организация и система управления французскими предприятиями сферы модельного бизнеса глазами советских модельеров (по архивным материалам 1950-1960-х годов) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2014. – № 1134: Серія «Історія». – Вип. 49. – С. 226–227.
7. Крамаренко Л. Об искусстве одежды // Декоративное искусство СССР. – 1964. – № 5. – С. 21.
8. Тканко З. О. Мода в Україні XX століття. – Львів: АРТОС, 2015. – 236 с.
9. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: курс лекцій. – Харків: Акта, 2015. – 252 с.
10. Щипакина А. Мода в СССР. Советский Кузнецкий, 14. – М.: СЛОВО. – 2009. – 384 с.
11. Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ)
12. Российский государственный архив экономики (РГАЭ)
13. Zakharova L. La mode sovietique et sessources d'inspiration occidentals dans lesannees 1950–1960 // Materiaux pour l'histoire denotretemps. – 2004. – № 76. – P. 34–40.

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ ТА КРАЄЗНАВСТВО

УДК [061/16351/853](091) (477.54–25) «1960/1970»

Л. М. Воронова, Н. С. Мартем'янова
Харківська державна академія культури

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК У 60 - 70-ТІ РР. ХХ СТ.

У статті розглядається історія утворення та перших кроків діяльності Харківської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Проаналізовано організаційні аспекти її становлення, напрямки та форми роботи, виявлено взаємодію товариства з державними установами культури. Визначено, що протягом 1960–1970-х рр. Харківська організація УТОПІК приймала участь у реалізації пам'яткоохоронних проектів в області.

Ключові слова: *пам'ятки історії та культури, громадська організація, культурна спадщина, пам'ятні місця, реставрація.*

В статье рассматривается история образования и первые шаги деятельности Харьковской организации Украинского общества охраны памятников истории и культуры. Проанализированы организационные аспекты ее образования, направления и формы работы, выявлена взаимосвязь с государственными учреждениями культуры. Отмечено, что в течение 1960–1970-х гг. Харьковская организация УООПИК принимала участие в реализации проектов охраны памятников истории и культуры в области.

Ключевые слова*: памятники истории и культуры, общественная организация, культурное наследие, памятные места, реставрация.*

The article covers the history of foundation and the first steps of Kharkiv Regional Society of Historical and Cultural Heritage Protection. The author analyzes the organizational aspects of its foundation and activity, investigates a tight connection to the governmental institutions. During the 1960–1970s Kharkiv Regional Society of Historical and Cultural Heritage Protection actively participated in implementing a number of projects related to cultural landmarks protection.

Keywords: *historical and cultural landmarks, public interest organization, cultural heritage, monuments, restoration.*

На сьогодні беззаперечним є той факт, що дослідження, збереження, використання та популяризація культурної спадщини повинні бути справою як держави, так і громадськості. Однією з масових громадських організацій за радянських часів було Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК). Ставши важливим осередком пам'яткоохоронної справи, Товариство в складних умовах протистояло ідеологічним догмам і докладало чимало зусиль для збереження унікальних пам'яток історії та культури, проведення реставраційних робіт, увічнення пам'яті тих, хто загинув у роки Другої світової війни, хто брав участь у державотворчих та культурних процесах на теренах України.

У практичній діяльності Українське товариство охорони пам'яток історії та культури спиралося на регіональні осередки, проте вивчення, узагальнення та використання набутого ними досвіду не

© Воронова Л. В., 2016

© Мартем'янова Н. С., 2016

знайшло свого комплексного аналізу в історичній літературі. Це стосується навіть ґрунтовної праці С. З. Заремби, у якій висвітлюється історія діяльності УТОПІК, що з'явилася наприкінці 90-х рр. XX ст. [4]. Проте варто зазначити, що окремі аспекти функціонування УТОПІК та його ролі у збереженні культурної спадщини українського народу розглядалися вченими в контексті різних досліджень, присвячених охороні та збереженню пам'яток історії та культури, у тому числі на сторінках науково-популярного журналу «Пам'ятки України» [1, 3, 5, 12, 16]. Що стосується аналізу роботи місцевих пам'яткоохоронних організацій, то праці з цієї теми майже відсутні. Можна назвати лише окремі дослідження з історії діяльності обласних організацій УТОПІК: на Донбасі (О. В. Принь) [15], у Кримській Автономній Республіці (Н. В. Кармазіна) [6]. У збірнику матеріалів і документів «Збережена спадщина», підготовленому з нагоди 40-річчя УТОПІК у 2007 р., окремий розділ присвячений історії 14 регіональних організацій Товариства (Вінницької, Волинської, Запорізької, Івано-Франківської, Одеської, Тернопільської, Черкаської та ін.) Для нас важливою є робота Р. І. Танько, яка надрукована в цьому збірнику. В ній стисло висвітлені основні етапи та досягнення діяльності Харківської обласної організації протягом чотирьох десятиліть [20]. Огляд літератури свідчить, що зберігається необхідність відтворити історичний поступ Харківської пам'яткоохоронної громадської організації з моменту її заснування і до сучасного дня. З метою більш ґрунтовного вивчення проблеми автори поставили за мету всебічно дослідити основні напрями й форми роботи регіонального Товариства з часу виникнення і до кінця 70-х років – період найбільш активної діяльності організації.

Головним джерелом вивчення визначеної проблеми стали документи, які зберігаються в Державному архіві Харківської області (фонд Р-4785, оп. 6), та матеріали обласних періодичних видань.

Головною рушійною силою у впровадженні ідеї створення масової громадської культурологічної організації, основною функцією якої було збереження пам'яток історії та культури, стала українська інтелігенція. Організація була створена у грудні 1966 р. на установчому з'їзді УТОПІК. На цьому форумі був ухвалений перший Статут Товариства, затверджений Постановою Ради Міністрів УРСР № 378 від 12 червня 1967 р. Згідно документа, на організацію покладалися широкі права й обов'язки: залучати широкі верстви населення до активної участі у здійсненні заходів по вивченню, охороні і збереженню невідомих або забутих пам'яток історії та культури, визначних місць, що становлять наукову, історичну, культурну й художню цінність; поширювати наукові знання про них; подавати до Ради Міністрів республіки й місцевих виконавчих органів влади пропозиції щодо збереження та раціонального використання пам'яток історії та культури і здійснювати громадський контроль за дотриманням законодавства у цій галузі; приймати участь у розробці пропозицій по реставрації і консервації культурних об'єктів тощо [19, с. 48-51].

Реалізація визначених Статутом завдань здійснювалася через розгалужену мережу регіональних організацій. Харківська обласна організація УТОПІК була заснована однією з перших в Україні – 20 вересня 1966 р. Фундаторами Товариства виступили владні структури (обласний виконком депутатів трудящих, обласне управління культури), установи освіти (Державний університет ім. О. М. Горького), активні учасники руху за збереження історичної спадщини (генерал-майор Д. Г. Макаренко, доктор філологічних наук, професор педагогічного інституту ім. Г. С. Сковороди М. Ф. Гетьманець, Герой Радянського Союзу, генерал-майор, керівник обласної ради ветеранів Великої Вітчизняної війни С. М. Остапенко). Першим головою обласної організації був обраний професор Харківського державного університету, доктор історичних наук А. Г. Слюсарський, який обіймав цю посаду до 1971 р. Його наступниками у визначений хронологічними рамками статті період були: директор обласного державного художнього музею М. П. Работягов (1970-1972 рр.), заступник начальника обласного управління культури М. Г. Ушаков (1972-1974 рр.), заступники голів облвиконкому С. І. Журавльов (1974-1979) та Є. Л. Уварова (1979-1985рр.).

Серед активних діячів обласної організації товариства на різних етапах діяльності можна

назвати першого голову організації професора Харківського державного університету, доктора історичних наук А. Г. Слюсарського, доктора історичних наук, професора О. О. Воскресенського, голову бюро секції військово-історичних пам'яток генерал-майора у відставці О. В. Гришковського, генерал-майора, доктора історичних наук С. З. Голикова.

Згідно зі Статутом УТОПІК, вищим органом обласних організацій Товариства визнавались обласні конференції, що скликалися не менше як один раз на два роки. У 1969 році, відбулася перша після створення товариства конференція Харківської обласної організації, на якій відзначалися результати її діяльності, зокрема таких секцій, як військово-історична; літератури, мистецтва, фольклору та етнографії; юних дослідників і охоронців пам'яток; пропаганди; історико-революційна; архітектурна.

Серед головних результатів діяльності військово-історичної секції Товариства, яку очолював генерал у відставці Дмитро Григорович Макаренко, було увічнення пам'яті учасників Другої світової війни. За перші два роки існування обласної організації було обліковано 920 братських могил, взято під нагляд 386 меморіальних дощок і пам'ятних знаків; складений путівник місцями боїв на Харківщині в роки війни та збірник розповідей про 262 Героїв Радянського Союзу, які удостоєні цього звання за відвагу, виявлену на Харківщині [9]. Про пам'ятники та пам'ятні місця, пов'язані з воєнними подіями на території нашого регіону, було надруковано 750 статей в обласній та районних газетах [7, с. 153].

Секція пропаганди проводила лекції, свята вулиць, екскурсії. Жваво використовувалася видавнича справа: були надруковані «Історичні в пам'яті місця Харківщини», «Архітектурні пам'ятники Харківщини», «Вулиці і площі Харкова», «Путівник по Харківському історичному музею», буклети «Площа Дзержинського», «Будинок державної промисловості», «Сад імені Т. Г. Шевченка» тощо. Відбувалися тематичні вечори – «Український кобзар І. І. Кучугура-Кучеренко» (у Харкові і в с. Мурафі Краснокутського району), «70 років з дня народження талановитої співачки О. Петрусенко» (м. Балаклія) «Вони загинули за наше щастя» (м. Барвенково).

За клопотанням секції літератури, мистецтва, фольклору та етнографії Харківська міська рада прийняла рішення про встановлення меморіальних дощок на відзначення перебування в місті О. Довженка, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, Остапа Вишні, Ю. Яновського, Л. Курбаса, М. Самокиша, С. Васильківського та ін. Отже, можна відзначити, що за перші два роки після утворення Харківської обласної організації УТОПІК були вирішені не тільки організаційні питання, але й досягнуті вагомі результати, спрямовані на збереження історико-культурної спадщини краю.

Статут Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури (ст. 8) визначав, що організація складається з індивідуальних та колективних членів. Вступити до організації могли громадяни держави, що досягли 16-річного віку і навіть учні шкіл та навчальних закладів, що досягли 10 років і працювали в юнацьких секціях дослідників й охоронців пам'ятників. До колективних членів Товариства могли належати державні, громадські, кооперативні організації [19, с. 51].

Харківська обласна організація УТОПІК уже 1969 р. налічувала 2407 первинних організацій, 1816 колективних та 295, 7 тис. індивідуальних членів, що складало 10,8% загальної кількості населення області. На середину 70-х років ця цифра збільшилась до 25,1 %, але регіональне Товариство вважало цю цифру занадто малою для області, про що відзначалось на конференції організації у 1976 р. [2]. Товариство продовжувало залучати широкі верстви населення до активної і безпосередньої участі в охороні пам'яток і за десять років кількість первинних організацій збільшилася до 4099, а індивідуальних членів – до 866,2 тис. Натомість чисельність колективних членів зменшилася до 1381 [13, с. 55; 14, с. 63]. Також до складу Харківської обласної організації Товариства входили Харківська міська та 34 районні організації [10].

Варто зазначити, що діяльність Харківської обласної організації УТОПІК була тісно пов'язана з державними органами влади, що було характерним для всієї України. Представники цієї громадської організації входили до складу різних комісій, які створювалися згідно з постановами

обласних відділів культури для вирішення питань, пов'язаних з охороною культурної спадщини; ухвалювалися рішення щодо використання коштів; розроблялися плани залучення членів Товариства до заходів з охорони і збереження пам'яток історії та культури, планів їх спорудження, реставрації, реконструкції тощо. Можна погодитись із твердженням О. В. Принь, що від початку створення місцевих організацій УТОПІК їх діяльність набула державного характеру і Товариство ставало важливою ланкою у державній системі охорони культурної спадщини, що суперечило громадській сутності цієї організації [16, с. 134]. Опосередковано це визнав П. Т. Тронько на ІІІ з'їзді УТОПІК у 1976 р., стверджуючи, що Товариство – це громадська організація, яка повинна допомагати державним органам, а не підміняти їх.

Не викликає сумнівів, що основна сфера діяльності Харківської обласної організації Товариства розпочалася з обліку пам'яток історії та культури. Як результат, у місті та області не було жодної визначної пам'ятки історії, архітектури чи мистецтва, у реставрації чи спорудженні якої не брали дольової участі обласна й низові організації УТОПІК. Обласне управління культури повідомляло, що на грудень 1966 р. у Харківській області зареєстровано 1582 пам'ятки, з яких пам'ятки історії – 1545, археології – 7, мистецтва – 29 [21, ф. Р-4785, оп. 6, спр. 27, арк. 121]. На початку 1970 року їх кількість вже складала понад 1,7 тис. пам'яток [7, с. 153]. В подальшому діяльність Товариства в цьому напрямку корегувалася і згідно з матеріалами V Харківської обласної конференції УТОПІК в 1976 р. в області було обліковано 1559 пам'яток історії та культури. Зокрема в цей перелік входили 118 пам'ятників Леніну, 22 – видатним діячам комуністичної партії та держави, 21 – діячам науки і культури, 82 – періоду, названому більшовиками жовтневою революцією, 12 – героям соціалістичного будівництва та трудової слави, 971 – Великій Вітчизняній війні, 116 – археології, 45 – архітектури [2]. Перевага, як ми бачимо, віддавалася пам'яткам, пов'язаним з подіями Великої Вітчизняної війни, що відповідало державним рішенням про постановку на облік поховань радянських воїнів і партизанів, які загинули в роки війни. Також цьому сприяло рішення V пленуму правління УТОПІК (1969 р.) «Про участь організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури в увічненні подвигу радянського народу в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Таким чином, по всій Україні відбувалося відчутне кількісне перезавантаження цих пам'яток і вони складали половину (а на початку 50-х рр. навіть 80%) кількості всіх пам'яток республіки [12, с. 166].

Діяльність Товариства по увічненню пам'яті загиблих в роки війни продовжувалася в наступні роки. Так, за участю Харківської обласної організації УТОПІК за 1974–1976 рр. встановлено понад 600 меморіальних дощок, реконструйовано 42 пам'ятники, капітально відремонтовано 103, встановлено і замінено 75 пам'ятних знаків [2]. Протягом 1975–1981 рр. на Харківщині у всіх райцентрах встановлювалися знаки на честь військових частин і з'єднань, які визволяли регіон. У 1977 р. створений меморіал Слави в Лісопарку на честь воїнів, партизанів, підпільників, мирних жителів, які загинули за часів німецької окупації. На жаль, не завжди Товариство опікувалося дійсно пам'ятками історії та культури, оскільки ця робота інколи замінювалася будівництвом нових пам'ятників, виконаних на низькому художньому рівні, з нетривких матеріалів. Вони бралися на державний облік і були паспортизовані як пам'ятки історії та мистецтва. На практиці відбувалося штучне протиставлення пам'яток минулого об'єктам радянської доби. На Харківщині за участі місцевої організації Товариства відповідно до партійних вимог (таких, як рішення Політбюро ЦК Компартії України від 3 жовтні 1972 р. про діяльність УТОПІК) у багатьох населених пунктах споруджували пам'ятники, які були пов'язані з трудовою діяльністю, суспільним і державним устроєм, класовою боротьбою і революційним рухом, наукою і культурою. На Харківщині такі пам'ятки в середині 80-х рр. складали 11% історичних пам'яток і 6% кількості всіх пам'яток області [5, с. 184]. Серед них пам'ятники М. В. Фрунзе в Харківському районі, першому голові ревкому І. В. Штипову в Барвенківському, активісту колгоспного руху І. І. Завгородньому – у Балаклійському районі та ін.

В той же час значно скоротилася кількість пам'яток стародавньої і середньовічної історії України. Невиправних втрат зазнали пам'ятки дерев'яного зодчества, у яких чи не найглибше і не найяскравіше втілено народні традиції. Серед найбільше постраждалих територій була

Лівобережна Україна. Так, у дослідженні В. І. Акуленка вказано, що на кінець 20-х років більшість таких пам'яток у республіці зберігалася неушкодженими. А в 1960-ті рр. під охорону держави не було взято жодної такої пам'ятки, у тому числі і в Харківській області, оскільки їх вже не існувало [1, с. 188].

Для здійснення контролю за охороною і збереженням пам'яток історії та культури при республіканському правлінні та правліннях обласних, міських і районних організацій УТОПІК створювалися громадські інспекції. До їх складу входили історики, археологи, мистецтвознавці, які після обстеження пам'ятки оформлювали документи – довідку або акт. Громадська інспекція Харківської обласної організації постійно виявляла нові пам'ятки, кваліфіковано перевіряла стан їх охорони, реставрації і домагалася, щоб ті були взяті на облік й утримувалися у зразковому стані.

Важливу роль в охороні і збереженні культурної спадщини України мав відіграти «Звід пам'яток історії та культури України». Підготовча робота над укладанням Зводу розпочалася в 1972 р. з паспортизації пам'яток за єдиною уніфікованою формою обліку, введеною Міністерством культури України. Її здійснювали Міністерство культури, Держбуд та УТОПІК. У ході паспортизації на рівні областей і районів проводилися семінари, вивчалися архівні та інші історичні документи. Історики, краєзнавці, архітектори, археологи, фотографи виїжджали для обстеження пам'ятників. У цій роботі взяли участь активісти Харківської обласної, міської та районних організацій УТОПІК, зокрема наукові працівники історичних і краєзнавчих музеїв, викладачі ВНЗ та ін. У результаті вдалося уточнити дані про кількість історико-культурних об'єктів у регіоні. У 1977 р. вийшов друком «Справочник по археологии Украины. Харьковская область», підготовлений АН УРСР, Інститутом археології, Українським товариством охорони пам'яток історії та культури. Він був складений на основі даних, які містилися в науковій літературі, рукописних звітах експедицій, архівних матеріалах. Так само враховані ненадруковані колекції різних музеїв області. Усього у довіднику обліковано 23180 об'єктів на Харківщині з кам'яного віку до середньовіччя [18, с. 5]. Проте констатувалися нерівномірність їх дослідження і необхідність додаткових польових розвідок для підготовки Зводу.

За радянських часів було завдано непоправної шкоди пам'яткам містобудування та архітектури, у яких розташовувалися господарчі склади, виробничі цехи, комори. Як свідчать документи Харківського відділення УТОПІК, організації, які розташовувалися у будівлях – пам'ятках архітектури, ухилялися від укладання охоронно-орендних договорів на їх використання, не проводили реставраційних робіт, допускали при ремонті самочинні перебудови, а іноді й руйнували об'єкти. Не завжди сумлінно виконували свої обов'язки організації, які мали шефство над пам'ятниками історії. Антирелігійні заходи так само негативно позначилися на архітектурних пам'ятках, які уособлювали культові споруди, у результаті чого з обліку культурних пам'яток знімалися витвори стародавнього мистецтва. У Харківській області наприкінці 70-х рр. з 37 недіючих культових споруд 34 належали до архітектурних та історичних пам'яток, але використовували їх зовсім з іншою метою. У 7 були розміщені культурно-освітні установи, у 5 – державні інституції, 14 обладнані під приміщення складів. У церквах Ізюма та Чугуєва та в селах Сахновщинського, Краснокутського, Барвенківського, Харківського районів влада пропонувала створити музеї та виставкові зали [21, ф. 2, оп. 183, спр. 218, арк. 13–18], що ускладнювало відносини між державою та церквою.

Харківська організація УТОПІК була занепокоєна ситуацією, пов'язаною з Успенським собором м. Харкова, експлуатація приміщень якого завдавала значної шкоди споруді. У рішенні конференції Товариства в 1969 р. обласному відділу будівництва і архітектури пропонувалося не переукладати договір з орендарями; зобов'язати фабрику художнього розпису та Харківський комбінат тресту «Укрміськреклама» звільнити приміщення; зобов'язати міськвиконком замовити проектну документацію для пристосування приміщення для науково-освітньої мети. Лише в 1986 р. у приміщенні Успенського собору був відкритий Будинок органної та камерної музики Харківської філармонії.

Важливим напрямком діяльності харківського осередку УТОПІК було збереження пам'яті про видатних діячів нашого краю. Зокрема у 1971 р. голова правління обласної організації

М. П. Работягов звернувся до Харківської міської Ради депутатів трудящих з ініціативою перетворити церкву на кладовищі №1 (між вулицями Пушкінською та Артема) на меморіальний музей історії та культури, де зберігатимуться матеріали про життя і діяльність кожного з похованих на меморіальному кладовищі: письменника П. Гулака-Артемовського, художника С. Васильківського, драматурга та актора М. Кропивницького, генерал-полковника Г. Зашихіна, артистки Є. Кадміної, громадського діяча, педагога Х. Алчевської та її сина, співака І. Алчевського, О. Бекетова, О. Потебні та ін. Під час ліквідації кладовища у 1975–1976 рр. були перенесені останки багатьох відомих харків'ян: письменників, архітекторів, діячів науки, культури та мистецтва, учасників та жертв Великої Вітчизняної війни.

Значну роботу проводила Харківська регіональна організація УТОПІК з підготовки багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», об'єднуючи місцевих краєзнавців і науковців. Вивчення історії міст і сіл республіки суттєво посилило інтерес до краєзнавства місцевих осередків Товариства, які активно включилися у громадське музейництво. Вони ініціювали збір рухомих пам'яток історії та культури краю, приймали участь у формуванні історико-краєзнавчих експозицій. Узагалі ініціатива створення народних музеїв (саме так вони називалися спочатку) виникла на Харківщині ще в 1957 році, коли громадськість села Козіївка, Краснокутського району, заснувала перший в Україні народний музей. Ця ініціатива одержала широке розповсюдження не тільки в нашому регіоні, а й по всій Україні. Громадські музеї були в центрі уваги УТОПІК протягом всього періоду його існування. Підтвердженням є рішення Харківської регіональної організації про створення в кожному районі музею на громадських засадах. У 1977 р. таких музеїв було 13. У створенні громадських музеїв брали участь члени Товариства. Так, за ініціативою Харківської обласної та районних організацій створений музей Г. С. Сковороди у с. Сковородинівка Золочівського району (1972 р.). У цілому громадські музеї відіграли важливу роль у збереженні пам'яток історії та культури. Проте втручання держави в діяльність музеїв та заідеологізованість не сприяли поліпшенню якості їх роботи, а вели лише до кількісного зростання.

Враховуючи важливе значення науково-дослідної та науково-методичної історико-краєзнавчої роботи, президія правління Товариства в травні 1970 р. прийняла постанову про створення при правліннях обласних організацій науково-методичних кабінетів. Разом з науково-методичними радами та секціями вони вивчали, аналізували та поширювали досвід діяльності місцевих організацій Товариства, розробляли методичні матеріали, робили науково-історичні описи, картотеки, готували кіно- і фотоматеріали про пам'ятки історії та культури краю. Зокрема, науково-методична рада пропаганди пам'ятників історії та культури правління Харківської обласної організації Товариства розробила екскурсійний маршрут по Харкову. У 1977 р. активісти Товариства провели містом більше 1000 екскурсій, у яких прийняли участь 50 тис. членів організації [3, с. 14]. Проте формальна реорганізація не могла суттєво пожвавити роботу, оскільки ігнорувалися регіональні особливості і не враховувалися принципові пропозиції вчених і фахівців.

Українське товариство охорони пам'яток історії та культури поширювало знання про культурну спадщину через лекції, народні університети, засоби масової інформації тощо. Важливе місце в цій роботі належало проведенню лекцій. Тільки за другу половину 1970-х років члени Товариства разом з працівниками органів культури прочитали більше 1 млн. лекцій, провели понад 1,5 млн. екскурсій, надрукували більш ніж 60 тис. статей, організували більше 15,5 тис. виставок [22, ф. 5116, оп. 19, спр. 1359, арк. 3]. Лекційна пропаганда Харківської обласної організації УТОПІК розпочалася з першого року свого існування. У 1967 р. було прочитано і проведено понад 670 лекцій і бесід, а в 1977 р. – уже 5000 [7, с. 153; 3, с. 14]. Пошукові матеріали членів обласної організації Товариства друкували в обласних, міських та районних газетах.

Важливим починанням УТОПІК наприкінці 60-х рр. і масовою формою навчання активу районних та первинних організацій були народні університети пропаганди пам'яток історії та культури. У Харківській області з 1969 р. на громадських засадах працювали 28 народних університетів «Пам'ятки історії та культури України». Загальна кількість слухачів становила понад 2 тисячі чоловік. Уже за 10 років дипломи лектора, екскурсовода, громадського інспектора

одержали більше 6 тисяч осіб [17]. Випускники університету очолювали первинні організації Товариства, працювали лекторами районних бюро пропаганди, входили до складу правлінь районних організацій та їх президій, працювали у складі секцій, у народних або краєзнавчих музеях на громадських засадах, готували навчальні посібники з пам'яткоохоронної справи. Лекції читали провідні вчені, серед яких 40 докторів і кандидатів наук, журналісти, архітектори, художники, ветерани радянської армії, штатні працівники обласної організації. Народні університети Харківщини займали одне з провідних місць в Україні. Дипломом першого ступеня на всесоюзному огляді народних університетів був відзначений університет при обласній організації УТОПІК, другого ступеня – при Чугуївському музеї імені І. Ю. Рєпіна.

До складу Харківського народного університету наприкінці 1970-х років входили 22 філіали, створені в різних районах області на базі палаців культури, краєзнавчих музеїв, навчальних закладів, при районних відділах культури. Вони працювали під керівництвом вченої ради і ректорату. Членами вченої ради університету були 5 докторів і 5 кандидатів наук, 3 члени творчих спілок, 2 директори і 5 завідуючих відділами харківських музеїв, представники громадських організацій [8, с. 113]. Робочим органом вченої ради був ректорат. Тривалий час раду очолював доктор філософських наук М. П. Проторін.

Отже, можна констатувати, що упродовж 60–70-х років ХХ ст. Харківською обласною організацією УТОПІК разом з державними інституціями проводилась значна робота з охорони, збереження, обліку та реставрації історичних, культурних та мистецьких надбань. Пріоритетним було завдання увічнення пам'яті загиблих у 1941–1945 роках. У той же час культурна спадщина залишалася у важкому стані, оскільки пам'ятки руйнувалися, не всі були взяті під охорону держави. Подальшого вивчення, на нашу думу, потребує діяльність міської, районних та первинних організацій області, доцільним також є створення дослідження, присвяченого активним діячам пам'яткоохоронної справи на Харківщині.

Література

1. Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990) / В. І. Акуленко. – К.: Вища школа, 1991. – 274 с.
2. Достояние народа. Состоялась V Харьковская областная конференция УТОПИК // Красное знамя. – 1976. – 3 ноября.
3. Журавльов С. Джерело натхнення і творчості / С. Журавльов // Пам'ятки України. – 1977. – № 3. – С. 14–16.
4. Заремба С. З. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис / Заремба С. З. – К.: Логос, 1998. – 244 с.
5. Історичне краєзнавство в Українській РСР / П. Т. Тронько, В. О. Горбік, О. І. Лугова та ін. – К.: Наукова думка, 1989. – 240 с.
6. Кармазіна Н. В. З історії збереження історико-культурної спадщини в Криму в 60–80-х роках ХХ ст. / Н. В. Кармазіна // Краєзнавство. – 2009. – № 3-4. – С. 111–116.
7. Ксьонзенко М. І. Про роботу Харківської обласної організації УТОПІК / М. І. Ксьонзенко // Український історичний журнал. – 1970. – № 8. – С. 153–154.
8. Лемещук М. М. Роль народних університетів пропаганди пам'ятників історії та культури у комуністичному вихованні молоді / М. М. Лемещук // Український історичний журнал. – 1978. – № 10. – С. 109–114.
9. Мірошник Г. Пам'ятки народу (про діяльність Харківської обласної організації охорони пам'яток історії та культури / Г. Мірошник // Культура і життя. – 1969. – 27 березня.
10. Народний університет: пропаганда пам'яток історії та культури при обласній організації УТОПІК // Вечірній Харків. – 1979. – 5 жовтня.
11. Некрополі України / Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури; ред. Л. А. Проценко. – К., 1999. – 287 с.
12. Пам'яткознавство / Укл.: Л. О. Гріффен, О. М. Тітова: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. – 212 с.
13. Підсумки організаційної діяльності обласних, Київської та Севастопольської міських організацій Товариства за 1969 рік // Пам'ятки України. – 1970. – № 1. – С. 55.

14. Підсумки організаційної діяльності обласних, Київської та Севастопольської міських організацій Товариства за 1979 рік // Пам'ятки України. – 1980. – № 2. – С. 63.
15. Принь О. В. Історичний нарис діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у Донбасі (друга половина 60-х–80-ті роки XX ст.) [Електронний ресурс] / О. В. Принь – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Pcp/2009_16/MC_16.files/03_Chapter_I.pdf
16. Принь О. В. Літопис охорони культурної спадщини в Україні 1945–1991 років (за матеріалами Донецької та Луганської областей) / О. В. Принь / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка; НАН України, Центр памяткознавства НАНУ і УТОПІК; Наук. ред. канд. іст. наук, доц. О. М. Титова. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. – 336 с.
17. Рудько В. Школа патріотизму / В. Рудько // Соціалістична Харківщина. – 1982. – 22 жовтня.
18. Справочник по археологии Украины. Харьковская область / Б. А. Шрамко, В. К. Михеев, Л. П. Грубник-Буйнова. – К.: Наукова думка, 1977. – 156 с.
19. Статут Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури: Постанова Ради Міністрів української РСР від 12 червня 1967 р. № 378. // Законодавство про пам'ятники історії та культури: зб. нормативних актів / під ред. О. Н. Якименка. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1970. – С. 47–66.
20. Танько Р. І. Харківська обласна організація / Танько Р. І. // Збережена спадщина: Збірник матеріалів і документів (упор.: Тітова О. М., Пархоменко М. Т., Демиденко О. О / Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України / Р. І. Танько – К., 2007. – 280 с.
21. Державний архів Харківської області.
22. Поточний архів Міністерства культури України.

УДК94 (477. 54) «1991-2001»

Н. В. Дяченко
Харківський національний університет внутрішніх справ

ВИСТАВКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ У 1991-2001 рр.: ТРАДИЦІЇ ТА НОВАЦІЇ

У статті на прикладі роботи Харківського художнього музею розглянуто зміни, які відбулися в національній культурі після проголошення Незалежності. З'ясовано, що трансформація політичної, а значить, і ідеологічної системи відкрила для представників культурної сфери принципово нові перспективи й можливості. Зроблено висновок про чималий внесок музею в культурне життя Харкова протягом зазначеного періоду, оскільки роботу цього закладу спрямовували на демонстрування виставок, що відповідають суспільним процесам.

Ключові слова: *культура, заклади культури, музей, виставкова діяльність, культурні процеси в Україні.*

В статье на примере работы Харьковского художественного музея рассмотрены изменения, которые произошли в национальной культуре после провозглашения Независимости. Определено, что трансформация политической, а, следовательно, и идеологической системы открыла представителям культурной сферы принципиально новые перспективы и возможности. Автором сделан вывод о большом вкладе музея в культурную жизнь Харькова на протяжении этого периода, так как его работа была направлена на демонстрацию выставок, которые соответствуют общественным процессам.

Ключевые слова: *культура, заведения культуры, музей, выставочная деятельность, культурные процессы в Украине.*

The article investigates the changes of national culture in the period after independence declaration on the example of Kharkiv Art Museum. Representatives of the cultural sphere obtained principally new prospects and possibilities due to the transformation of politic and ideological system. The author draws a conclusion that the museum made the extensive contribution in the cultural life of Kharkiv in this period because in its activity the Kharkiv Art Museum focused on exhibitions representing social processes.

Keywords*: culture, cultural institutions, museum, exhibition activity, cultural processes in Ukraine.*

На початку 90-х років XX ст. проблеми, з котрими зіткнулася Україна (перехід до ринкових відносин, економічна криза) значно вплинули на сферу культури, яка тільки пристосовувалася до нових умов. За цих обставин постало питання, наскільки культурна галузь готова до ринкової боротьби за читача, слухача, глядача. Серед українських дослідників, які зверталися до цієї теми, науковий і практичний інтерес становлять роботи О. А. Гриценка [7], І. Дзюби [4], Л. М. Кононенка [6] та інших. Мета нашої статті – розглянути ті зміни у виставковій діяльності, що дали змогу закладам культури бути конкурентоспроможними в нових історичних реаліях. Так, Харківський художній музей, який є одним із найстаріших музейних закладів України (створений ще 1805 року), продовжив популяризувати культурну спадщину й у складних економічних умовах 1990-х рр. Слід зазначити, що Харківський художній музей (далі – ХХМ) є музейним комплексом, до складу якого також входять Музей народного мистецтва Слобожанщини і Пархомівський історико-художній музей (з 2009 року – художній музей ім. П. Ф. Луньова). Своє дослідження ми обмежимо тільки експозиційною роботою ХХМ. Джерельною базою

© Дяченко Н. В., 2016

дослідження стали «Книга обліку виставок», «Книга відгуків» та періодичні видання за 1991–2001 рр.

Згідно з «Книгою обліку виставок», Харківський художній музей за зазначений період провів 378 виставок [12]. З них 187 експозицій репрезентували роботи із зібрання ХХМ – як вернісажі, що відбулися в експозиційних залах музею, так і пересувні виставки. Виставки з музейної колекції, яка нараховує близько 30 тис. експонатів, репрезентували народне, класичне та сучасне мистецтво (за видами мистецтва – малярство, графіка, скульптура, декоративно-ужиткові твори). Щодо 111 виставок, організованих у залах ХХМ, можна сказати, що на їхньому прикладі видно, як змінилася виставкова політика порівняно з комуністичною добою [12]. На думку сучасних дослідників, «такі зміни проявляються, зокрема, в різноманітних практиках використання тих чи інших елементів історичної й культурної спадщини як засобу згуртування спільноти навколо нового національного чи політичного проекту, виховання модерної національної свідомості» [7, с. 124]. Наприклад, позитивною тенденцією стало повернення до імен, забутих за радянських часів. Передусім це стосується представників українського авангарду, чия діяльність розквітнула в 1910–30-ті роки, хоч згодом її придушив сталінський репресивний апарат. Так, 1994 року відбулася виставка «Графічна школа І. Падалки. Харків. 1920-ті роки», присвячена столітньому ювілею видатного художника, розстріляного в 1930-ті рр. Оскільки він займався не лише творчою, але й педагогічною діяльністю (викладав у Харківському художньому технікумі), то на виставці експонували й роботи його учнів О. Довгаля, Б. Бланка, М. Фрадкіна, які згодом стали визнаними майстрами [3]. Загалом такі проекти допомагають відтворити великий пласт української художньої культури, а ще переосмислити ключові історичні події.

Новим явищем у діяльності музею стала й увага до сакральної тематики, яку в роки тоталітаризму замовчували. Так, на виставці «Вічні істини» (1991) демонстровано 110 живописних і графічних творів на релігійну тему українських, російських і західноєвропейських митців. Зокрема, експонували роботи А. Дюрера (серія «Малі страсті»), І. Рєпіна («Євангеліст Іоанн»), М. Нестерова («Тихі води») та ін. [5]. В експонованих творах відображено релігійні уявлення та догмати християнства, а також репрезентовано найпоширеніші в мистецтві сюжети.

Слід зазначити, що різноплановий характер музейної колекції та співпраця з колекціонерами дали змогу варіювати тематику виставок, висвітлюючи різні етапи розвитку як світової, так і вітчизняної художньої культури. Так, на виставці «С. Васильківський і народно-декоративне мистецтво Слобожанщини. Археологія та етнографія краю» (1992) експоновано живопис і графіку цього видатного представника харківської пейзажної школи XIX ст. Оскільки митець досліджував етнографію, робив замальовки українського народного орнаменту, представлені на виставці зразки вишивки XVII–XIX ст., старовинний народний одяг і кераміка, які надали колекціонери, логічно продовжили живописний відеоряд [8].

Усе сказане дає підстави зробити висновок, що експозиції, які демонструють академічне мистецтво, є важливим засобом виховання, оскільки формують духовно збагачену особистість, котра має естетичний смак. Крім того, ці вернісажі дають уявлення про розвиток світового та національного мистецтва.

Варто зазначити, що із 187 виставок, що репрезентували експонати з музейної колекції, 76 організовано за межами музею [12]. Зокрема, однією з форм роботи цього закладу були пересувні виставки, які демонстрували в різних культурно-освітніх і навчальних закладах Харківщини. Такі виставки мали, по-перше, просвітницьку функцію, будучи частиною загального плану пропаганди мистецтва, а по-друге, популяризували колекцію Харківського художнього музею.

Зібрання ХХМ, крім Харківщини, репрезентували в 1991–2001 рр. на 10 виставках, організованих у Києві, Одесі та Донецьку [12]. Серед них наймасштабнішими стали виставки, які відбулися в межах київських арт-проектів, що мали на меті духовно консолідувати суспільство та підвищити рівень національної свідомості. Такі арт-акції є

необхідними, адже, як слушно зауважив І. Дзюба, саме культура є носієм історичної пам'яті, фактором національного самоусвідомлення й самовираження [4, с. 31]. Тож Харківський художній музей, прагнучи популяризувати культурні надбання, узяв участь у загальноукраїнських арт-акціях. За даними «Книги обліку списків виставок», найбільшою за кількістю експонатів (208) була виставка «Мистецька скарбниця Слобожанщини» (1999), що відбулася в межах арт-проекту «Духовні скарби України». Музей представив західноєвропейську графіку й живопис XVI–XIX ст., китайську порцеляну та бронзу XIX ст., роботи харківських художників XX ст. (серед них заслужений діяч мистецтв УРСР С. Прохоров, народний художник України Н. Вергун та ін.) [10].

Загалом участь у таких проектах є необхідною, бо дає змогу на всеукраїнському рівні продемонструвати масштаб і своєрідність музейної колекції, засвідчити культурний розвиток Слобожанщини як складової частини мистецького життя України.

Крім вернісажів, проведених на території України, 4 виставки репрезентували зібрання ХХМ за кордоном [12]. Хоча, на думку дослідника Л. М. Кононенка, Україна надавала перевагу презентуванню народного варіанта культури, що зумовлено «…з одного боку, «ностальгічним» інтересом діаспори, передусім, до фольклорних і традиційних форм культури, з іншого, – підвищенням уваги розвинутих країн до національної культурної спадщини як елемента протидії нівеляційним тенденціям» [6, с. 65]. Проте констатуємо всупереч цьому твердженню, що з чотирьох виставок тільки одну – «Українська вишивка» (1993), репрезентовану на фестивалі українського мистецтва в м. Мідлтаун (США), присвячено традиційному мистецтву [12]. На інших виставках демонстрували твори професійних вітчизняних митців дореволюційного та радянського періодів. Наприклад, 1998 року в Фінляндії на виставці «І. Рєпін: відомий і невідомий» представили 20 картин із музейної колекції [9]. Ці вернісажі мають велике значення, бо створюють авторитет не тільки музею, але й України в цілому, демонструючи дбайливе ставлення до мистецького надбання.

Виставкова діяльність ХХМ полягала в експонуванні не лише музейного зібрання, але й робіт, що не належать до його колекції. Так, згідно з «Книгою обліку виставок» організовано 191 виставку, на яких продемонстровано твори, що надали культурні організації, музейні заклади, а також окремі митці й колекціонери. Наприклад, у 1991–2001 рр. у ХХМ створено 13 експозицій, що репрезентували приватні колекції Харкова. Крім того, відбулося 89 персональних і групових виставок, де продемонстровано твори харків'ян: як зрілих митців, так і молоді [12]. Співпраця з творчою інтелігенцією є суголосною тим завданням, що постали перед Українською державою, яка «…повинна виступати гарантом забезпечення власного майбутнього через розвиток інтелектуального потенціалу, максимальне використання можливостей технокультурних полісів (Київ, Харків, Львів, Одеса, Дніпропетровськ)» [2, с. 44]. Також у зазначений період у ХХМ експоновано 12 персональних виставок робіт сучасних українських митців із Києва, Львова, Одеси й Чернігова. Представники ЗМІ, наприклад журналіст газети «Слобідський край» В. Андрєєва, звернули увагу на виставку робіт ректора Київської академії мистецтв України А. Чебикіна (1993). Зокрема, зауважено про жанр ню, який за радянських часів майже не експонували, бо він не відповідав вимогам художнього методу соцреалізму [1]. Загалом ці експозиції дали змогу пізнати творчість авторів з інших міст, порівняти з харківськими майстрами і взагалі побачити, які тенденції панують в українському мистецтві.

Ще одним напрямком роботи ХХМ стало популяризування такого виду мистецтва, як фотографія. Упродовж 1991–2001 рр. відбулося 20 виставок творів фотомайстрів XIX–XX ст. [12]. Ці виставки показали комплекс різноманітних прийомів фотографування, а світлини різних епох дали змогу порівняти минуле й сучасне.

Крім творів вітчизняних митців, у ХХМ експоновано 54 виставки робіт художників із США, Великої Британії, Німеччини, Японії та інших країн [12], і, зважаючи на «Книгу відгуків», їх схвально оцінили відвідувачі. Зокрема, про експозицію «Графіка німецького експресіонізму» (1999) один із глядачів написав: «Большое спасибо за интересную выставку.

Особенно понравились Дикс, Кокошко, Клее и, конечно, Кандинский» [11, с. 78]. Ці експозиції стали нововведенням у роботі ХХМ, адже за радянських часів «залізна завіса» не допускала такого співробітництва. Завдяки виставкам, по-перше, глядачі отримали змогу збагатити ерудицію, а по-друге, ці заходи свідчили про налагодження культурних зв'язків між Україною та іншими державами.

Однак разом із позитивними змінами, зокрема розширенням тематичного діапазону та встановленням творчих контактів з іноземцями, у діяльності ХХМ були й хиби. Так, за зазначений період відбулося тільки 3 виставки з музеїв України: «М. Бойчук і бойчукізм» із музейних зібрань Києва й Львова (1991), «Живопис і графіка І. Падалки» та «Повернення» із фондів Національного музею України (м. Київ), експоновані 1995 року [12].

Отже, підсумовуючи огляд виставкової роботи Харківського художнього музею зазначимо: в аналізований період він працював результативно, про що свідчить чимала кількість виставок, присвячених як класичному, так і сучасному мистецтву. Слід сказати, що порівняно з комуністичною добою музей розширив тематику експозицій: зокрема, організував виставки, які репрезентували творчість художників, репресованих у 1930-х рр., іноземне мистецтво та інші заходи, спрямовані на світоглядне самовизначення відвідувачів, розширення їхніх інтелектуальних обріїв. Загалом виставки підтвердили, що ХХМ як культурний осередок здатний впливати на інтелектуальний і духовно-моральний розвиток глядача.

Література

1. Андрєєва В. Графіка і фото / В. Андрєєва // Слобідський край. – 1993. – 21 вересня.
2. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: Монографія / В. П. Горбатенко. – К.: Вид. центр «Академія», 1999. – 240 с.
3. Графічна школа І. Падалки. Харків. 1920-ті роки: Каталог виставки, присвяченої 100-річчю від дня народження художника. – Х., 1994. – 19 с.
4. Дзюба І. До концепції розвитку української культури / І. Дзюба // Між культурою і політикою: Зб. праць. – К.: Вид. «Сфера», 1998 – С. 28–37.
5. Евтушенко С. Библия в искусстве/ С. Евтушенко // Время. – 1992. – 4 февраля.
6. Кононенко Л. М. Проблеми сучасного розвитку української культури: національні і космополітичні аспекти / Л. М. Кононенко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2000. – № 2. – С. 62–67.
7. Культурна політика в Україні: аналітичний огляд / О. А. Гриценко, Г. О. Андрес, І. С. Булкіна та ін.; ред.-упоряд.: О. А. Гриценко: Український центр культурних досліджень. – К.: УЦКД, 2007. – 160 с.
8. Мизгіна В. Присвячено рідному краю / В. Мизгіна // Слобідський край. – 1992. – 29 жовтня.
9. Науковий архів Харківського художнього музею. Справа № 480. Книга обліку списків виставок. 1998 р.
10. Науковий архів Харківського художнього музею. Справа № 489. Книга обліку списків виставок. 1999 р.
11. Поточний архів Харківського художнього музею. Книга відгуків. 1991–2005 рр.
12. Поточний архів Харківського художнього музею. Книга обліку виставок. 1990–2002 рр.

УДК 811.161.2’373.21(477.54)

Л. О. Удовенко
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

МЕМОРІАЛЬНІ НАЗВИ НА МАПІ ХАРКОВА

У статті визначено специфіку харківських міських топонімів меморіального характеру. Показано специфіку харківської топонімії як культурно-історичного явища. Харківські топоніми пояснено фактами української мови, а не тільки культурно-історичними подіями. Продемонстровано способи словотвору харківських топонімів.

Ключові слова: *Харків, містяни, урбанонім, назва, вулиця.*

В статье определена специфика харьковских городских топонимов мемориального характера. Показана специфика харьковской топонимии как культурно-исторического явления. Происхождение харьковских топонимов объясняется фактами украинского языка, а не только культурно-историческими событиями. Продемонстрированы способы словообразования харьковских топонимов.

Ключевые слова: *Харьков, горожане, урбаноним, название, улица.*

The article outlines the specificity of the Kharkiv urban memorial toponyms focusing on their peculiarities as a cultural and historical phenomenon. The origins of place names in Kharkiv are explained by means of Ukrainian linguistics facts, not just through the cultural and historical events. The author shows how Kharkiv linguistic toponyms have been created.

Keywords: *Kharkiv, citizens, urbanonim, name, street.*

Офіційне регулювання назв вулиць Харкова й інших внутрішньоміських об’єктів, які зазвичай називають урбанонімами, розпочалося з 1804 р. за відповідним приписом губернатора Івана Бахтіна, але системно надавати і закріплювати меморіальні назви за вулицями міста влада почала тільки після затвердження плану забудови Харкова 1895 р. На це були свої об’єктивні причини, про які не йтиметься у статті, оскільки вони не належать до мовних. Разом із тим, не дуже довга історія меморіальних назв у Харкові має особливості вживання, притаманні саме їм, що становить певний науковий інтерес.

Мета нашої статті – з’ясувати особливості меморіальних назв внутрішньоміських об’єктів Харкова. Адже до сьогодні не було публікацій, спеціально присвячених топонімії Харкова як предмету топоніміки, тому ця стаття має частково заповнити цей пробіл.

Першими до харківської топонімії звернулися Д. І. Багалій і Д. П. Міллер в історичній монографії «Історія Харкова за 250 років його існування», яка на сьогодні є най ґрунтовнішою й найбільш цитованою науковою працею, що висвітлює історико-культурний аспект вивчення міста [1]. У ХХ ст. нариси краєзнавця М. Т. Дяченка витримали кілька видань, але в них автор теж з’ясовує вплив тільки історико-культурних чинників на виникнення і формування міських об’єктів [4]. Л. І. Мачулін [8], О. В. Дьякова, Н. М. Харченко [14] й інші систематизували харківську топонімію як результат історичних і культурних процесів. Функції топонімів і топонімічних комісій привернули увагу І. В. Муромцева [9]. Враховуючи історико-культурні чинники, що впливають на топонімію міста, ми вважаємо своїм завданням розгляд саме мовної природи харківських топонімів.

Джерельною базою статті є списки домовласників Харкова, списки вулиць, плани міста різних років, інформаційні матеріали з сайту міської ради, спогади старожилів.

Мовознавці завжди обстоювали думку про те, що процес надання назв об’єктам вулично-дорожньої мережі є кропітким, надзвичайно відповідальним і досить важким. Проблема

© Удовенко Л. О., 2016

харківської топонімії полягає в необхідності підвищити загальну культуру надання назв міським об'єктам. Справді, назвати вулицю непросто. Особливо, якщо йдеться про мотивацію. Одним з останніх прикладів невмотивованої назви міського об'єкта можна вважати, на нашу думку, перейменування *проспекту Маршала Жукова* у *проспект Петра Григоренка*. Аргументи «за» перейменування – ушанувати пам'ять П. ***Григоренка.*** Аргументи «проти»: по-перше, сучасний внутрішньоміський об'єкт під назвою «проспект Маршала Жукова» розташовано в мікрорайоні Нові Будинки, паралельна назва якого – Селекційна Станція. По-друге, суміжним із проспектом є *бульвар* ***Академіка Юр'єва,*** у самому центрі якого з виходом на проспект Маршала Жукова встановлено бронзовий бюст видатного вченого-селекціонера ***В. Я. Юр'єва,*** з ініціативи якого було створено станцію селекції рослин, яку він очолив і багато років керував її науковою і дослідною роботою. По-третє, проспект безпосередньо пролягає по землях Харківської селекційної станції. По-четверте, проспект на справді не проспект, а вулиця. Правий бік вулиці «прикрашають» пустки, довгобуд, автостоянки, що ховаються за довжелезними парканами. За 53 роки існування цієї вулиці це її вже шосте перейменування, а номенклатурний термін *проспект* вона дістала тільки з четвертим: *вул. Проектна, вул. Перша Проектна, вул. Стадіонна, просп. 60 років СРСР, просп. Маршала Жукова, просп. Петра Григоренка.* Слід зазначити, для міських топонімів необхідна ознака, притаманна для всіх географічних об'єктів, а саме: яким би цілком не було мотивування назви, основним у ній залишається виділення найприкметнішої риси. Із першими трьома назвами так і було: *вул. Проектна* на грудень 1963 р. складалася з 4-х будинків непарної нумерації й закінчувалася біля *бульвару Юр'єва. Першою Проектною* її назвали , коли почали формувати *Другу Проектну* вулицю (нині *вул. Василя Мельникова*). Із правого боку *вулиці Першої Проектної* планували спорудити стадіон на 80 тисяч глядачів, тому згодом її назвали *Стадіонна.* Подальші перейменування мають, на наш погляд, ідеологічне мотивування, позбавляючи міський об'єкт прикметних рис. Зважаючи на викладене вище, мотивованою могла б стати назва ***вулиця Академіка Юр'єва****,* адже вона відповідає основним вимогам топоніміки.

Власні назви складають основу багатьох топонімів, серед яких чималу кількість утворено від антропонімів, тобто імені або прізвища людини. Такою людиною міг бути першопоселенець, землевласник, домовласник чи той, хто якимось чином прославив місце свого мешкання. Подібні явища лінгвісти спостерігають у будь-якій міській топонімії, зокрема й Харкова. Номінація вулиць на прізвище землевласників і провулків на прізвище домовласників була провідною в часи феодалізму і капіталізму, відбиваючи своєрідність велелюдного міста з певною системою соціальних відношень. В епоху модернізму в топонімії Харкова збільшується кількість меморіальних назв, що ми пов'язуємо з практикою надання (а не номінації) офіційно регламентованої назви міським об'єктам.

У топоніміці урбаноніми меморіального характеру поділяють на два види. До першого виду належать назви об'єктів, які безпосередньо не пов'язано з історичними особами, пам'ять про яких вони увічнюють. До другого виду відносять назви об'єктів, що мають відношення до біографії людей, чиї імена і прізвища покладено в основу цих назв. По суті вони є меморіальними назвами-присвятами, які утворено формою родового відмінка іменника. До цього виду ми відносимо також назви, вихідними основами яких є чужомовні невідмінювані прізвища: *вул. Гюго, вул. Дідро, вул. Жилярді.* Тяжіють до «меморіальності» назви, які утворено з двох або більше слів-компонентів: *вул. Харківських Дивізій, вул. Січових Стрільців.*

У чому полягає своєрідність уживання харківських топонімів? Відповідь на це питання можна дати, розглянувши словотвір урбанонімів. Топоніміка послуговується тими ж засобами словотвору, які існують у мові. Особливості словотвору харківських топонімів у тому, що він віддзеркалює словотвірну систему російської мови, пристосувавши її для топонімічної мети. Назви перших вулиць Харкова збереглися в російській редакції, короткий період українізації 1920–1930 рр. і 25 років незалежності України цілком не виправили

ситуацію. Зрозуміло, що це найсильніше позначилося на відапелятивних назвах міських об'єктів, але й меморіальні назви також не виняток.

Найпродуктивніший спосіб утворення харківських топонімів – морфологічний, зокрема суфіксація. Унаслідок чого основним структурним типом антропонімних назв харківських вулиць XIX– початку XX ст. були прикметники, що вживались як топоніми: *вул. Гоголівська, вул. Котляревська, вул. Лермонтівська, вул. Чернишевська.* Перші назви меморіального характеру й антропонімні назви, що передували їм, утворювалися суфіксом -ськ- і похідними від нього суфіксами -івськ-, -евськ- (у рос. орфографії -овск-, -евск-), що збігалися з суфіксом -ськ- за значенням, але відрізнялися від нього вихідними основами топонімів. Згодом деякі назви вулиць було відредаговано: *вул. Гоголівська* стала *вул. Гоголя, вул. Котляревська – вул. Котляревського,* тобто вони набули форм типових меморіальних назв-присвят. Меморіальні назви-присвяти виконують такі основні функції, як інформативну, історико-культурну, виховну, антропонімні ж назви залишаються назвами-орієнтирами.

У XX ст. в харківській міській топонімії спостерігаємо процес переходу антропонімних назв у меморіальні. Якщо не брати до уваги заселення міських пусток першопоселенцями, то до революції 1917 р. заселення Харкова відбувалося здебільшого так: якась грошовита родина чи особа будувалась, а поруч з її новобудом ліпили свої халупи незаможники, утворюючи найчастіше провулок, іноді – вулицю, які називали на прізвище найзаможніших домовласників: *пров. Альбовський, вул. Богданівська, пров. Гвоздиківський, пров. Глаголівський, пров. Ільїнський, пров. Крохмалівський, вул. Лелюківська, пров. Мовчанівський, вул. Сомівська, вул. Ушинська, пров. Якубівський.*

Родина ***Сомових*** володіла земельними ділянками там, де згодом сформувалися вулиця і провулок, названі на родинне прізвище. Згодом *пров. Сомівський* увійшов до складу *вул. Ветеринарної*, а назву ***вул. Сомівська*** сучасні краєзнавці зараховують до меморіальних, наданих зокрема на честь Ореста Михайловича ***Сомова*** (1793–1833) – поета і письменника, журналіста і літературного критика, чия біографія пов'язана з Харковом і Харківським університетом [8, с. 378–379].

До 1895 р. в Харкові існували дві *вул. Чернишевські* й однойменний провулок. План розвитку Харкова 1895 р. вперше передбачав перейменування вулиць і провулків першочергово з метою уникнення однойменних назв міських об'єктів. Так, *вулицю Чернишевську й Чернишевський провулок* на Лисій Горі перейменували в Чернігівські, бо на той час ***Чернишеви*** не володіли нерухомим майном у зазначеному місці [13]. Відтак антропонімні назви втратили свою прикметну рису – орієнтир. Натомість у Нагірному районі ***С. Г. Чернишеву*** ще на початку XIX ст. належала велика земельна ділянка, а згодом і будинок, у якому мешкала його родина. Прізвище ***С. Г. Чернишева*** як землевласника було покладено в основу назви *вул.* ***Чернишевська*** *(раніше* ***Стара Кладовищенська****),* формуванню якої він сприяв. В історії Харкова Степан Григорович ***Чернишев*** відомий як випускник Харківського колегіуму, один із найкращих учнів П. А. Ярославського, талановитий зодчий, міський архітектор у 1820-х рр.

У повоєнний час відбулося переосмислення назви вулиці [7, с. 46], а під впливом нарисів краєзнавця М. Т. Дяченка, опублікованих у 1970-х рр., переосмислена назва набула розголосу. Автор безпідставно стверджував, що вулицю названо на честь російського революціонера-демократа, філософа-матеріаліста, історика, письменника, публіциста ***М. Г. Чернишевського*** [4, с. 147], хоча за часів царизму вулиці на ім'я революціонерів ніхто ніколи не називав. Небайдужі харківці наводять у мережі Інтернету фотознімки табличок на будинках цієї вулиці з обома назвами: *вул. Чернишевська* і *вул. Чернишевського.* Певний інтерес становить те, що офіційне редагування антропонімної назви *вулиця Чернишевська* на назву-присвяту *вулиця Чернишевського* не відзначено в документах, принаймні в архівних матеріалах про це немає жодної згадки.

Не менш примарними є й інші уточнення меморіальних назв по-харківськи. Назви *вул. Андрія Іванова, вул. Матвія Муранова, вул. Олександра Островського* влада затверджувала в

1930-х роках саме у формі назви-присвяти, яка складалася з імені в поєднанні з прізвищем. Згодом із назв-присвят вилучили імена, але в архівних документах ми не знайшли офіційно закріплених назв вулиць у новій редакції. У подальшому це призвело до некоректного мотивування назв у краєзнавчій літературі. Між членами міської топонімічної комісії й робочої групи при Харківській облдержадміністрації виникла суперечка про те, на честь кого названо *вулицю Островського* [15]. Представники обох боків суперечки продемонстрували повний непрофесіоналізм, оскільки відомості про назву вулиці зберігаються не тільки в архівних матеріалах, а є у вільному доступі [11]. Урешті-решт *вулицю Островського* перейменували «від гріха подалі» у *вулицю Яснополянську.*

Офіційне затвердження назв міських об'єктів влада здійснює, керуючись в окремих випадках суперечливими матеріалами. Меморіальну назву-присвяту *вул. Окорокова* надано на честь Григорія Михайловича ***Окорокова*** (?–1943) – сержанта, командира орудія винищувальної протитанкової батареї, який загинув у ході боїв за звільнення Харкова від німецько-фашистських загарбників, про що можна довідатися з меморіальної дошки, установленої 1969 р. на будинку №1 цієї вулиці [8, с. 285]. У листопаді 2015 р. *вулицю Окорокова* перейменували в *Гурзуфську,* оскільки за іншими документами її було названо на прізвище *К. І.* ***Окорокова*** – секретаря Донецького обласного комітету КП(б) України [15]. Якби до назви вулиці свого часу було внесено ім'я, подібні факти не мали б місця.

Ми б не зупинялися на розгляді таких непорозумінь, якби вони не висвітлювали ще одну особливість харківської топонімії, яка полягає у відсутності тематичних осередків. У топоніміці тематично організовані групи урбанонімів називають «кущі». Розглянемо «кущ» топонімів, до складу якого входить новоназвана *вул. Яснополянська: вул. Глінки, вул. Горького, вул. Глазунова, вул. Даргомижського, вул. Черноземна, вул. Танєєва, вул. Олександра Островського (нині вул. Яснополянська), вул. Врубеля (раніше вул. Анатолія Луначарського), вул. Грибоєдова, вул. Ломоносова (раніше вул. Ломоносівська), вул. Івана Крилова, вул. Некрасівська.* Як бачимо, основу назв цих вулиць становлять прізвища діячів російської культури і науки. Якщо назву *вул. Яснополянська* можна асоціювати з класиком російської і світової літератури Львом Толстим, то *вул. Черноземна* явно руйнує даний «кущ». І ще на чому хотілося б наголосити: у Харкові вулиці, в основу назв яких покладено прізвище діячів культури, як правило, розташовано далеко від мистецьких і культурних закладів.

У харківській топонімії спостерігаємо перехід апелятивних назв у меморіальні. Такий перехід відбувається або з ініціативи мешканців, або з ініціативи влади. Прикладом перейменування з ініціативи мешканців може бути заміна назви *провулку Рипанський* на ***Рєпінський,*** яку здійснили перед затвердженням плану розвитку Харкова 1895 р. [16, спогади Пушкарьова І. М.]. Наш земляк, видатний художник *Ілля* ***Рєпін***, на той час був добре відомий далеко за межами Російської імперії.

1980 р. міська влада Харкова перейменувала Пушкінський в'їзд у *вулицю Семка.* Вулиці надали назву-присвяту на честь *Михайла Федоровича* ***Семка*** (1906–1973) – ректора Харківського політехнічного інституту ім. В. І. Леніна (нині Національний технічний університет «ХПІ»). Містяни не прийняли нову назву і змушували владу повернути апелятивну назву-орієнтир, що було зроблено 1989 р. [2]. Коли у свідомості людей не відбуваються переосмислення назв топонімів, нові назви не приживаються.

Ми вже зазначали, що в назвах-присвятах іноді просто необхідним є вживання імені в поєднанні з прізвищем, інакше меморіальна назва перестає виконувати щонайменше історико-культурну функцію. Назву *вул. Храмова,* яку було надано на честь *Миколи Івановича* ***Храмова*** (1913–1950) – нашого земляка, військового льотчика, що загинув, виконуючи службові обов'язки, сьогодні через омонімічність назви містяни переосмислили, вживаючи в мовленні зі значенням «напрямок руху до ***храму».*** Якби назва-присвята містила прізвище й ім'я, то перехід меморіальної назви в апелятивну був би неможливим. Ця вулиця сформувалася в середині 1850-х рр. і до 1894 р. називалася *Рогожинська,* бо на ній мешкали і

працювали ремісники, які виготовляли рогожі. Перед затвердженням плану розвитку Харкова 1895 р. міська дума вирішила перейменувати вулицю на честь *Старобільського* полку, який, власне, ніяк не відзначився в історії міста. Д. І. Багалій, піклуючись про збереження історичних назв Харкова, виступив проти перейменування, але невігластво думців перемогло: вулицю перейменували [8, с. 29–30]. У 1950-х рр. *вулиця Старобільська* знову зазнала перейменування, дістався нову назву – вул. *Храмова.*

Влада не вперше перейменовувала вулиці і провулки міста, знищуючи пам'ять про історію Харкова. Особливо обурило містян перейменування *вул. Чорноглазівської* (за характером рельєфу це узвіз) на честь маршала ***Бажанова.*** *Юрій Павлович* ***Бажанов*** (1905–1975) – військовик, мешкав у Харкові з 1955 р., працював начальником Військо-інженерної радіотехнічної академії ППО. Усі намагання активістів повернути вулиці її історичну назву виявилися марними [16, спогади Коваленко Н. Г.]. Від 1982 р. й до нині вулиця має меморіальну назву ***вул. Маршала Бажанова*** [12, с. 212]. Не слід забувати про те, що на час перейменування *вулиці Чорноглазівської* на Олексіївському, Роганському, Салтівському житлових масивах тривало масове будівництво, виникали нові вулиці, які, звісно потребували назв.

Редагування й уточнення назв міських об'єктів, що здійснює влада, досягають іноді прямо протилежного результату. 1935 р. в СРСР виник рух ***п'ятисотників*** – машиністів локомотивів – передовиків залізничного транспорту, який протягом року підтримали робітники різних спеціальностей, започаткувавши агарківський, виноградівський, ізотівський, лунінський, стаханівський й інші рухи. Спочатку загальною об'єднувальною назвою (гіперонімом) для цих рухів було слово «п'ятисотники», трохи згодом – «стахановці». Ініціаторами рухів виступали переважно чоловіки, але були й жінки, найвідоміші з яких Паша Ангеліна, Дуся і Марія Виноградови. Місцева партійна влада відреагувала миттєво: 20 вересня 1936 р. частині *вулиці Стара Григорівська* міста Харкова надали назву – *просп. П'ятисотниць.* За будовою і змістом назва проспекту тяжіла до «меморіальності» й мала б нагадувати про трудові звершення жінок-учасниць соціалістичного змагання, одна з яких Євдокія (Дуся) Вікторівна Виноградова (1914–1962) – ініціатор руху багатоверстатників у текстильній промисловості, символ «нової людини» другої половини 1930-х років. Після Другої світової війни назву *проспекту П'ятисотниць* відредагували, затвердивши у формі *вул. П'ятисотницька,* що викривило мотивування назви. Для пересічних містян і краєзнавців основою назви стає слово «сотня», яке вони розглядають, як «військовий підрозділ у стрілецьких полках і в козачих військах», додаючи, що «ще сотнею називали військові й адміністративно-територіальні одиниці на Україні в XVI–XVIII ст.» [8, с. 333]. На нашу думку, саме через «розмитість» назви вулицю не було перейменовано в межах закону про декомунізацію, скажімо, на відміну від *вул. Стаханівської.*

У харківській топонімії трапляються назви міських об'єктів у формі родового відмінка іменника, які складаються з двох і більше слів-компонентів і які не є власне меморіальними, але вони тяжіють до певної «меморіальності»: *майдан Захисників України, вул. Харківських Дивізій, вул. Червоних Латиських Стрільців. Вулицю Червоних Латиських Стрільців* перейменовували у два етапи: спочатку з назви вилучили тільки слово «червоних», нічого не змінивши по суті, потім – надали назву *вул. Січових Стрільців* і, отже, зберегли «меморіальність» назви за формою і змістом.

Коли кажуть про особливості міських топонімів, то розглядають їх в одному аспекті – вдалого чи невдалого найменування або перейменування і правомірності вживання. Понад 90 років тому проф. Г. О. Винокур писав, що питання про топоніми, зокрема урбаноніми, безпосередньо належить до загальної проблеми культури мови, є її найактуальнішим питанням, бо «назви вулиць, міст, все це має бути науковим, розробленим на основі загальної культури мови» [3, с. 110]. По-перше, що слід передбачити у зв'язку з функціонуванням назви в мовленні мешканців сучасного міста-мільйонника? Топоніміка як

наука відповідає на це запитання категорично: назва повинна бути інформативною, правильною з точки зору мовної норми і зручною в мовленні містян. По-друге, що значить бути зручною назвою у вживанні? Це значить бути чіткою і короткою, але при цьому не бути омонімічною, як відбулось із назвами *вул. Островського, вул. Окорокова, вул. Титова, вул. Пом'яловського* й іншими в Харкові. По-третє, слід мати на увазі, що в побуті назви внутрішньоміських об'єктів уживають без номенклатурних термінів *майдан, проспект, вулиця* тощо. Як будуть звучати в побутовому мовленні харків'ян *вулиці Душкіна, Чорновола, Юри Зойфера?* По-четверте, назва повинна відповідати нормам мови, тоді як влада Харкова офіційно затверджує назви, які містять помилки. У другій половині XIX ст. на Холодній Горі виникли *вулиця* і *провулок*, які назвали *Лелюківська* й *Лелюківський* відповідно, бо там оселилися декілька родин ***Лелюків.*** У «Списку домовласників міста Харкова» 1887 р. зафіксовано такі прізвища домовласників: ***Лелюк*** Василь, ***Лелюк*** Пантелеймон Васильович, ***Лелюк*** Іван Іванович, ***Лелю***к Олексій Дмитрович, ***Лелюков*** Павло, ***Лелюков*** Сильвестр. Припускаємо, що на цей час на вулиці мешкали вже кілька поколінь Лелюків. Ця вулиця згодом у місцевих стала називатися ще *Терихівська* на прізвище домовласників ***Терихових,*** яку 1894 р. перейменували в *Залютинську,* навіть не згадуючи про той час, коли вулиця мала інші назви [5, с. 211]. У подальшому 1936 р. вулиці надали меморіальну назву-присвяту *вул. Скорохода*. У грудні 2015 р. вулиці, на думку сучасної влади, повернули первісну назву – *Терихівська.* У цьому випадку логічніше було б повернути назву *Залютинська*, а не офіційно затверджувати назву, яка не відповідає мовним нормам.

Прізвище ***Терехов*** утворено від похідної форми ***Тереха*** повного документального чоловічого імені ***Терентій*** і присвійного суфікса **-ов**. У «Списку домовласників міста Харкова» 1887 р. на *вулиці Лелюківській* немає власників із таким прізвищем, яке, можливо, було «вуличне», тобто таке, що не потрапляло в офіційні документи, а сприймалося тільки на слух. Натомість на *Новомосковській вулиці* зафіксовано антропонім – ***Терихова*** *Марія Федорівна,* правопис прізвища якої відбиває його звучання. За законами як української фонетики, так і російської (пам'ятаймо, що харківські урбаноніми дійшли до нас в російській орфографії), [**е**] в ненаголошеному складі наближається у вимові до [**и**]. Форма ***Терихов*** є юридично-правовим варіантом прізвища, оскільки не відповідає морфологічному принципу написання власних назв.

У процесі перейменування міських об'єктів харківська влада в окремих випадках удається до редагування юридично-правових варіантів прізвищ, які покладено в основу нових назв вулиць. У листопаді 2015 р. *вулицю Першої Кінної Армії* (первісна назва – *вул. Заїківська*) перейменували у *вул.* ***Гольдбергівську,*** оскільки на ній розташовано церкву Трьох Святителів, яка відома в місті як *Гольбер(г)івська,* названа так на прізвище благодійника купця *Г. О.* ***Ґольберґа.*** Відомо, що *Г. О.* ***Ґольберґ*** із родиною оселився на *вулиці Заїківській* наприкінці XIX ст. Його пожертва на будівництво церкви була найсуттєвішою. У переважній більшості прижиттєвих документів прізвище купця в російській орфографії того часу мало форму прізвища-покруча ***Гольбергъ.*** Як могла утворитися така форма?

За звичаєм викривлення прізвищ відбувається в чужомовному середовищі (харківський благодійник мав прізвище німецького походження), у якому невідомо не тільки саме слово, від якого прізвище утворено, а й немає будь-яких однокореневих слів. Не дуже дивно, що прізвище буває викривлено. Семантика давніх основ прізвища ***Ґольдберґ*** така: перша основа – німецьке слово «Gold» («золото», в українській орфографії **ґ**ольд), друга основа – німецьке слово «Berg» («гора», «берег»; в українській орфографії берґ), що буквально означає «золота гора», «золотий берег», але семантика давніх основ і семантика самого прізвища – різні речі. У даному разі науковий інтерес становить звукова форма прізвища, яка реалізується в літературній мові у варіантах прізвища ***Ґольдберґ, Ґольденберґ, Ольденберґ,*** серед яких найуживанішим є ***Ґольденберґ.***

Коли прізвище сприймають тільки на слух носії чужої мови, виникають покручі. Форма ***Ґольберґ*** виникла через спрощення у групі приголосних **-лдб-**, важкої для вимови слов'ян.

Форма ***Ольденберґ*** через вимову початкового [**г**] як [**г**] і в подальшому не вживання [**г**] як придихового перед голосними заднього ряду, що типово для вихідців з Правобережної України.

Уважаємо вірогідним, що на виникнення прізвища-покруча ***Ґольберґ*** вплинули не мовні чинники, а суспільні. 10 лютого 1879 р. терорист-народоволець Григорій ***Ґольденберґ*** смертельно поранив харківського генерал-губернатора князя Дмитра Кропоткіна, який повертався додому після балу в інституті шляхетних дівчат [10, с. 166]. Зробити з власного прізвища покруч купець міг самотужки з метою дистанціюватися від схожого прізвища терориста, з яким у нього збігалось ім'я, обидва були Григорії. Краще за все, якби вулицю не перейменовували, змінюючи прижиттєву форму прізвища особи, а повернули вулиці її первісну назву.

У подібних один до одного сучасних процесах перейменування в харківській топонімії спостерігаємо протилежні підходи міської влади. Отже, вивчення харківських топонімів меморіального характеру потребує детального аналізу їх разом з усіма харківськими топонімами.

Література

1. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655—1905) : ист. моногр. : в 2 т. / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – (репринт. изд.). – Х. : [б. и.], 1993. – Т. 1. XVII-XVIII вв. – 568 с.; Т 2. XIX и начало XX века. – 973 с.
2. В дебрях имён. Мой Харьков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.liveinternet.ru/users/lutchik/rubric/3900449/
3. Винокур Г. О. Культура языка / Г. О. Винокур // Печать и революция. – М. : б. и., 1923. – С. 110.
4. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова : очерк / Н. Т. Дьяченко. – 4-е изд., испр. и доп. – Х. : Прапор, 1977. – 271 с., 34 л. илл.
5. Закон України «Про географічні назви» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2604-15.
6. Карпов В. П. Харьковская старина. Из воспоминаний старожила (1830–1860) / В. П. Карпов. – Х. : Южный край, 1900. – 519 с.
7. Касьянов А. М. Харьков / А. М. Касьянов; под общ. ред. В. Веснина, Д. Аркина, И. Леонидова. – М. : Изд-во Академии архитектуры СССР, 1949. – 48 с. – (Серия «Архитектура городов СССР»)
8. Мачулин Л. И. Улицы и площади Харькова / Леонид Мачулин. – Х. : Мачулин, 2007. – 480 с., 28 илл. – (Серия «Харьковская старина»).
9. Муромцев І. В. Про функції топонімів і топонімічних комісій // Ігор Муромцев. Вибрані твори. – Х., 2009. – С. 97—103.
10. Описание г. Харькова с приложением… / И. А. Устинов. – (репринт. изд.) – Х. : САГА, 2010. – 362 с.
11. План міста Харкова, 1938 р. – Масштаб 1 : 25000. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://xt.ht/map/history/plan_goroda_38.jpg
12. Почтово-телеграфный справочник Харькова. – Х. : Соц. Харківщина, 1982. – 223 с.
13. Список домовладельцев города Харькова. – Х. : [Б. и.], 1887. – 361 с.
14. Харьков : справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов… ; [сост.: Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко; под общ. ред. С. М. Куделко]. – Х. : САГА, 2011. – 432 с.
15. Что переименовали и что ещё переименуют в Харькове – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://citysite.kh.ua/news-society/2016/05/15/chto-pereimnovali-i-eshhe-pereimenuyut-v-xarkove/
16. Особистий архів Л. О. Удовенко. Спогади І. М. Пушкарьова, Н. Г. Коваленко.

УДК 801.81+821.161.2(477)

С. В. П'ятаченко

Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка

ДІЯЛЬНІСТЬ «ПОПІВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ» У КОНТЕКСТІ ЗАРОДЖЕННЯ НАРОДОЗНАВЧОЇ ДУМКИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ У КІНЦІ XVIII–ПОЧ. XIX СТ.

Дана стаття присвячена народознавчому аспекту діяльності культурно-освітнього гуртка, який діяв наприкінці XVIII – поч. XIX ст. на хуторі Попівка неподалік Сум під керівництвом О. Паліцина і сприяв поширенню просвітницьких ідей в широкі верстви населення та зародженню народознавчої думки на Слобожанщині.

***Ключові слова**: гурток, просвітництво, О. Паліцин, І. Богданович, В. Каразін, народознавство.*

Данная статья посвящена народоведческому аспекту деятельности культурно-образовательного кружка, действовавшего в конце XVIII – нач.XIX в. на хуторе Поповка неподалеку Сум под руководством А. Палицына и способствовавшего распространению просветительских идей в широкие слои населения и зарождению народоведческой мысли на Слобожанщине.

***Ключевые слова:** кружок, просвещение, А. Палицин, И. Богданович, В. Каразин, народоведение.*

The article deals with the ethnology aspect of cultural and educational group, which operated in the late 18th – early 20th century in Popivka near Sumy led by Oleksander Palitsyn and contributed to the spread of ideas of enlightenment among the general population and the birth of ethnology thought in Slobozhanshchyna.

***Keywords:** society, enlightenment, A. Palitsin, I.Bogdanovich, V. Karazin, ethnology.*

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Україні розгорнувся процес національно-культурного відродження, пов'язаний із модернізацією усіх сфер суспільного життя. Паралельно під впливом французьких мислителів у середовищі місцевого освіченого дворянства набували поширення просвітницькі ідеї, до яких долучалися нові європейські впливи романтизму. Наслідком цих процесів, крім всього іншого, стало зростання інтересу до власної історії та народної культури. Поодинокі збирачі та аматори української старовини почали об'єднуватися в гуртки, долучатися до культурно-просвітницьких осередків.

Одним із перших таких об'єднань в Україні був гурток слобожанської інтелігенції, що діяв наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на хуторі Попівка Сумського повіту (нині – с. Залізняк Сумського району Сумської області) і увійшов в історію під назвою «Попівської академії». Його члени пропагували ідеї просвітництва, брали участь у розвиткові літератури й мистецтва, поширювали освіту серед народу.

«Історію салонно-гурткового життя виводять із Франції XVI ст., – зазначає І. Колесник, – у Росії ж гуртки і салони поширюються у XVIII ст. через малорозвиненість «книжкової індустрії». Саме салони і гуртки здійснювали зв'язок між авторами й читачами, а також між самими літераторами (тут замовлялись рецензії, читались та обговорювались нові твори, поширювались літературні новини)» [10, с.179].

Гурток у Попівці сформувався і діяв «за традиційним для цього часу сценарієм, як проект ініціативної особи з високим рівнем емоційної енергії та значним культурним капіталом, – зазначає

© П'ятаченко С. В. , 2016

Н. Барабаш [3, с.107]. Організатором і душею цього гуртка був місцевий поміщик, архітектор і літератор Олександр Паліцин, про якого В. Каразін у статті «Взгляд на украинскую старину» в альманасі «Молодик» за 1844 рік зазначає, що «ему обязаны мы большею частию началами европейского быта в Украине» [7, с.44].

Наприкінці XIX століття М. Сумцов висловив оцінку діяльності цього просвітницького гуртка, яка стала визначальною для наступних дослідників: «Поповская академия в свое время была для здешнего края просветительным учреждением и до открытия в Харькове университета отчасти исполняла его роль высшего учебного заведения» [13, с.12]. Не менш високу оцінку давали Д. Багалій та І. Айзеншток [2;1].

Радянська доба позначилася значним зменшенням уваги до Попівської академії, науковий інтерес торкався тільки окремих її учасників: Василя Капніста, Сергія Глінки, Іполита Богдановича та деяких інших. Садиба засновника гуртка Олександра Паліцина у 1924 році була зруйнована, а його ім'я опинилося в тіні тривалого забуття. У 1950 роках про Попівську академію у своїх працях згадали проф. А. Слюсарський та сумський краєзнавець П. Сапухін [12;11]. Зокрема, А. Слюсарський зазначав, що цим гуртком «Слобожанщина зробила свій внесок у справу розвитку української літератури і народної творчості». [12, с.210]. Ряд краєзнавчих аспектів, пов'язаних із діяльністю «Попівської академії», вдалося висвітлити в серії газетних публікацій сумському краєзнавцеві Г. Петрову.

Наступним етапом поверненням загальної уваги до діяльності «попівців» стали 80-90-і роки XX ст., коли значний внесок зробили сумські науковці проф. П. Охріменко, В. Звагельський, В. Голубченко, краєзнавці М. Тесля (директор школи с. Залізняк), А. Близнюк, В. Скакун, Г. Хвостенко. Їхніми зусиллями вийшли друком кілька науково-популярних видань, присвячених діяльності цього гуртка, та було створено громадську організацію «Паліцинська академія», завданням якої стала популяризація спадщини слобожанських просвітників.

Серед широкого кола інтересів членів «Попівської академії» найбільш дослідженими виявились історико-культурний, краєзнавчий, мистецтвознавчий (зокрема, внесок у розвиток місцевої архітектури), літературознавчий і педагогічний аспекти. Актуальні дослідження з цієї проблематики підготували М. Красиков, О. Скоробогатська, М. Гетьманець, К.Черкасова, Н. Барабаш. Проте загального і контекстного осмислення мистецької і наукової діяльності цієї культурно-просвітницької організації ще не було запропоновано. Не окресленим залишається і внесок діячів Попівської академії у формування на Слобожанщині народознавчої думки, яка набере значного поширення серед наступників – Г. Квітки-Основ'яненка, І. Срезневського, М. Костомарова, А. Метлинського та інших діячів гуртка «харківських романтиків». Усі вони, як і діячі «Попівської академії», перебували під впливом ідей Г. Сковороди, зокрема його думок про роль і місце народної культури.

Метою даної розвідки є виокремлення народознавчого вектора в світоглядних і мистецьких концепціях членів «Попівської академії». Серед завдань, які витікають із цієї мети, – дослідження поглядів учасників гуртка на народне мистецтво та аналіз специфіки використання фольклорного матеріалу в їхніх художніх творах.

Культурно-освітній гурток, який отримав напівіронічну самоназву «Попівська академія», з'явився наприкінці XVIII ст. у маєтку дрібнопомісного дворянина, літератора, архітектора, письменника, перекладача, культурного і громадського діяча Олександра Паліцина (1741-1816) у селі Попівка під Сумами. М. Сумцов зазначає, що центром, навколо якого групувалися талановиті письменники і художники була «просвещенная личность Палицына», який «так дорожил этой академией, так высоко ценил ее образовательное, культурное влияние в околотке, что желал появления других подобных центров местного просвещения» [13, с.1].

Аналізуючи світоглядну і мистецьку позицію Паліцина, М. Сумцов вказує: «Как в литературном, так и в архитектурном отношениях Палицын был сторонником нового направления, сентиментального, с примесью романтизма, направления, основанного на

восхищении природой и подражании ей» [13, с.1]. Отже, Паліцина можна вважати прихильником передромантичної течії, що розвивалася в загальній системі культури Просвітництва, поступово набуваючи виразних рис романтизму. Першорядна роль у цьому контексті належить руссоїзму і концепції «природної людини», яка протиставляється «робленій людині». Один із членів Попівської академії Є. Станевич у трактаті «Думки про істиннє щастя на землі» обгрунтовує принцип природовідповідності як основний принцип усього людського життя, спираючись на ідеї Ж.-Ж. Руссо і Г. Сковороди. Трохи пізніше естетичні пошуки в цьому напрямі локалізують ідею «природної людини», сповненої внутрішньої краси і поетичної гармонії з зовнішнім світом, в рамках Малоросії і Слобідської України, та запровадять у часи Гоголя своєрідну моду на українську екзотику в літературних салонах Петербурга і Москви. Значного поширення на той час набули й положення Й. Гердера, який відкинувши античні взірці, проголосив народну поезію не проявом варварства темних мас, а втіленням життєвої і емоційної правди. В Україні і Росії ідеї Гердера були добре відомі, ними захоплювалися в гуртку М. Карамзіна. Д. Багалій писав про освічене дворянство Слобожанщини: «Одни из них были духовными чадами Сковороды или коллегиума, другие воспитались на европейской литературе. Так переплетались друг с другом два течения образованности – западно-русское и русско-европейское» [2, с.40]. Характеризуючи загальний рівень і настрої місцевої еліти К. Черкасова зазначає: «Особливості історичного розвитку Слобідської України були такими, що тут досить швидко сприймалися привнесені класицизмом ідеї просвітницької ідеології, що на початку XIX ст. здобули забарвлення громадянськості та альтруїзму. Особа харківського просвітителя О. Паліцина, яка дивувала багатьох дослідників різноманітністю інтересів, була знаковою для тієї доби» [14, с.258].

Гурток Паліцина не мав постійного складу. Число учасників змінювалось у залежності від приїзду в Попівку тих чи інших друзів гостинного поміщика, серед яких були відомі літератори, художники, науковці, священики, відставні офіцери та інша ліберальна публіка, яка переймалась ідеями просвітництва та розбудови культурного й громадського життя Слобожанщини. М. Сумцов зазначає: «В хорошие годы академия была довольно многочисленна, имея более пяти человек, а в плохие годы, последние годы жизни «Поповского пустынника», состояла только из Палицына, его жены и дочери» [13, с.6].

Серед найвідоміших учасників – сам господар маєтку, архітектор, поет і перекладач Олександр Паліцин, художник, архітектор і письменник Микола Алфьоров, просвітник і засновник Харківського університету Василь Каразін, поет Іполит Богданович і його брат Іван Богданович – предводитель дворянства Сумського повіту, архітектор, педагог і перекладач Василь Ярославський, а також письменники Сергій Глінка, Василь Капніст, Єпифаній Станевич та багато інших. М. Сумцов згадує також серед членів гуртка братів Павла і Михайла Байкових, перекладачів з французької. У листах Паліцин називає колишніх членів Мойсея Ушинського та Антона Кардашевського.

Отже, можна констатувати, що «Попівська академія» була гуртком, представницький рівень якого виходив за межі провінційних зібрань і провінційних дискусій. «Через мережу гуртків інтелектуалів відбувалось структурування суспільних рухів в Україні», – зазначає І. Колесник [10, с.178].

Безсумнівний вплив на діяльність «Попівської академії» мав Г. Сковорода, постать якого В. Каразін оцінював дуже високо: «Между учителями заметим Сковороду и протоиерея Шванского. Я имел еще честь в моей молодости видеть сих почтенных мужей, которые в свое время могли бы занять место между германскими учеными наиболее уваженными» [6, с.43]. Деякі дослідники, зокрема А. Слюсарський, навіть зазначають, що мандрівний філософ «іноді відвідував» маєток Паліцина [12, с.210]. За твердженнями інших авторів, які нагадують припущення, до маєтку заходили кобзарі, і О.Паліцин робив записи дум від запрошених кобзарів чи записував пісні від дворових дівчат.

Серед членів гуртка чи не найбільший вплив фольклору відчувається у творчості поета Іполита Федоровича Богдановича (1743-1803), найбільшу славу якому принесла його поема «Душенька» (1778, повне видання 1783) – віршований переспів повісті Лафонтена «Любов Психеї і Купідона», яка у свою чергу є обробкою казки Апулея про Амура і Психею з його роману «Золотий осел». І. Богданович вносить у казковий сюжет слов'янські міфологеми, фольклорну образність і стилістику, надає оповіді легкого, іронічного забарвлення. «Ужасы Душенькина путешествия изображены во французской сказке как действительные ужасы, а в русской – с приятною шутливостию», – зазначає М. Карамзін [9, с.212]. Окрім традиційних для поезії класицистів античних божеств (Венери, Амура, Сатурна, Аполлона) Богданович змальовує ряд фантастичних образів народних казок: Кащея, який охороняє чарівний сад золотих яблук, Змія Гаринича, що стереже джерела з живою і мертвою водою, і якого Душенька намагається перехитрити і улестити приязними словами:

О Змей Горынич Чудо-Юда!
Ты сыт во всяки времена,
Ты ростом превзошел слона,
Красою помрачил верблюда,
Ты всяку здесь имеешь власть,
Блестишь златыми чешуями
И смело разеваешь пасть,
И можешь всех давить когтями, —
Соделай край моим бедам,
Пусти меня, пусти к водам [6, с.117].

М. Карамзін пише: «Русская Душенька служит только трудные, опасные службы богине, совершенно в тоне русских старинных сказок, и прекрасно: идет за живою и мертвою водою, к змею Гарыничу, и так хорошо, с женскою хитростию, ублажает его» [9, с.221].

З пізніших його творів найбільшу цікавість становить збірник «Русские пословицы» (1785), про який М. Карамзін зазначає: «Исполняя также волю сей монархини, он издал «Русские пословицы», в которых сохранились драгоценные остатки ума наших предков, их истинные понятия о добре и мудрые правила жизни» [9, с.223].

Принцип добору народних творів і сам зміст збірника пройнятий ідеями просвітництва і освіченого абсолютизму. Разом із розділами, де подано просвітницькі за суттю тематичні розділи про виховання, науку, справедливість, пристойність, розсудливість тощо, вміщені твори про відданість монарху та покірність народу. Тексти народних прислів'їв подані не лише без вказівки на джерело їхнього походження, що було даниною часу, але й зазнали суттєвого авторського втручання, а частина, схоже, взагалі вигадана автором. Більшість паремій мають прямий зв'язок з оригінальним російським фольклором, а у частині, попри російську мову, відчувається українське коріння: «Нещастны те дитятки, которых не журят ни батьки их, ни матки [5, с.1]. «Вопрос и всякой спрос ответ себе находит, и с толком-скать язык до Киева доводит»[5, с.8].

У своїх віршах І. Богданович нерідко вдавався до віршованої обробки фольклорних сюжетів («Сказка» (1761), «Пословица» (1761), «Песня» (1773), «Загадки» (1773), «Басня на пословицу» (1883). У стилізованому під народну пісню вірші «У речки птичье стадо…» використано приспів, запозичений із українських обрядових пісень «Ой Ладо, Ладо, Ладо!» У 1787 році на основі народних прислів'їв поет створив дві театральні вистави.

У 1796 І. Богданович іде у відставку, залишає Петербург і, як пише М.Карамзін: «Он приехал в Сумы с намерением вести там жизнь свою в кругу ближайших родных и наслаждаться ее тихим вечером в объятиях природы, всегда любезной для чувствительного сердца, особливо для поэта» [9, с. 224]. Втім його проживання в Сумах, яке могло б дати новий поштовх розвиткові «Попівської академії», було нетривалим. М. Карамзін натякає на «известие неясное, хотя и верное» – якесь нерозділене кохання і відмову в одруженні, що змусило його залишити Суми і перебратися до Курська, де він помер у 1803 році.

Його молодший брат Іван Федорович Богданович (1758-1831) був городничим у Сумах, а потім предводителем повітового дворянства, мав велику бібліотеку, пробував свої сили в літературі, був активним учасником «Попівської академії». Найвідоміша його праця – книга «Про виховання юнацтва» (1807), у якій він обстоює національні принципи системи виховання і висловлює сподівання на появу національно орієнтованої педагогіки, маючи на увазі загальноросійську культуру і залишаючись прихильником освіченого абсолютизму. Про свою книгу він писав: «Прежде, нежели я решился предпринять сей труд, я говорил с Творцем Душеньки, говорил с г.Капнистом, с прискорбием представляли, что мы доныне не имеем еще такой книги, которая б была основанием национального воспитания» [4, с.36].

Питаннями національного виховання переймався ще один член Паліцинської академії Сергій Глинка (1776-1847). Критикуючи поширену серед російського дворянства галоманію, він пропагував повернення до національної «старовини».

В. Каразін у своїх працях ішов далі й пропонував поширити ідеї просвітництва в селянське середовище, оскільки селяни на його думку, як нащадки давньої культури хліборобів, зберегли у собі моральну чистоту, і тому освічені поміщики мають сприяти змінам у їхньому житті: «Водворите в селах ваших просвещенное земледелие, водворите искусства и промышленность. Водворите наипаче порядок и добрые нравы, без которых все прочее во вред обращается» [8, с.20]. Похвалу освіченим поміщикам, серед яких він називає О. Паліцина та І. Богдановича, містить його «Погляд на українську старовину» (1842). Цікаві матеріали про харківську старовину залишив ще один член «Попівської академії» Василь Ярославський.

Проте чи не найголовнішою заслугою «попівців» стало створення на Слобожанщині особливої атмосфери, основою якої були гуманістичні, антропоцентричні і народницькі ідеали та цінності.

М. Сумцов зазначає: «Деятельность Палицына совпала по времени и по направлению с деятельностью В.Н. Каразина, и эти два человека положили краеугольные камни в деле развития просвещения в Харьковской губернии» [13, с.12]. Оцінюючи внесок цих діячів та їхніх соратників у зародження народознавчих ідей, М. Сумцов відзначає: «Ближайший их преемник Г.Ф. Квитка пошел далее Палицына и далее Каразина, внесши в сознание местной интеллигенции идею о необходимости просвещения не только дворянского сословия, довольно уже сильного в культурном отношении и выставившегоуже таких светлых деятелей, как Палицын, Алферов, Каразин, сам Квитка, но всей массы народной, и одновременно внес идею о необходимости присмотреться к ней, изучит ее язык, быть, нравы, обычаи. Палицын, Каразин и Квитка своей просветительной деятельностью определили основные пути для успешной и целесообразной деятельности на пользу Харьковского края» [13, с.12-13].

Харківські діячі пізніше творчо втілили принципи «попівців», серед яких народознавчі ідеї займали не останнє місце. Видання харківських журналів того часу «Украинский вестник» (1816-1819), «Украинский журнал» (1824-1825), діяльність І. Срезневського, М. Костомарова, А. Метлинського до певної міри також є продовженням народознавчих устремлінь діячів «Попівської академії».

Отже, можна стверджувати, що паростки народознавчої думки на Слобожанщині зароджувались у надрах просвітницьких ідей, поширених в середовищі освіченого дворянства, які об'єднувались за модою того часу у гуртки, першим з яких був гурток О. Паліцина. Діячі цього гуртка розширювали межі панівного тоді в Росії та Україні руху Просвітництва за рахунок нових ідей сентименталізму, преромантизму, а також творчо розвивали ідеї Г. Сковороди. Усе це сприяло поступовому зміщенню центру інтелектуальної уваги від загальнодержавних принципів Російської імперії до українських національних пріоритетів та розвитку української фольклористики і етнографії на Слобожанщині.

Література

1. Айзеншток І.Я. О. Паліцин. Епізод з культурного минулого Слобожанщини / І.Я. Айзеншток // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія / За ред. А.Кримського. – К.,1927. –Ч.ІІ. - С. 57-69.
2. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам. – Т.1. (1802-1815) / Д.И. Багалей. – Х.: Первая типография Зильберберг, 1893-1898. – 1204 с.
3. Барабаш Н.О. Епістоли як джерело до вивчення «Попівської академії» / Н.О. Барабаш // Гуманітарний журнал. – 2010. – №1-2. С.107-115.
4. Богданович И.Ф. О воспитании юношества / И.Ф. Богданович // Антологія просвітницької думки членів Попівської академії / Упор. та автор вступних статей Скоробагатська О.І. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2006. – С. 35-92.
5. Богданович И.Ф. Русские пословицы / И.Ф. Богданович. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1785. – Ч.ІІІ. – 52 с.
6. Богданович И.Ф. Стихотворения и поэмы / И.Ф. Богданович. – Л.:Сов. писатель, 1957. – 257 с.
7. Каразин В.Н. Взгляд на украинскую старину / В.Н. Каразин // Молодик на 1844 год: украинский литературный сборник / издаваемый И. Бецким. – СПб. : Тип. К. Жернакова, 1844. – С.33-46.
8. Каразин В.Н. Речь о пользе просвещения в домоводстве или о естественной связи домоводства с другими познаниями / В.Н.Каразин // Антология просвітницької думки членів Попівської академії / Упор. та автор вступних статей Скоробагатська О.І. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2006. – С. 202-207.
9. Карамзин Н. М. О Богдановиче и его сочинениях // Н. М. Карамзин. Избранные сочинения в двух томах. – М.:Л., 1964. – Т. 2. - С. 198-227.
10. Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України XIX століття / І.І. Колесник // Український історичний журнал. – К.: "Дієз-продукт", 2008. – №1. – с.169-193.
11. Сапухін П. Засновник першого літературного гуртка на Слобожанщині / П. Сапухін // Радянське літературознавство . – 1958. – № 1. – С. 127–129.
12. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна: історичний нарис XVII – XVIII ст. – Х.: Кн. -газ. вид., 1954. – 279 с.
13. Сумцов Н.Ф. Культурный уголок Харьковской губернии (Поповская Академия). Отдельн. оттиски из “Харьковского сборника”/ Н. Ф. Сумцов. – Х.: Типография губернского правления.–1888.– 20 с.
14. Черкасова К.Т. О.Паліцин і художня культура Слобожанщини кінця XVIII-початку XIX ст. / К.Т. Черкасова // Українська біографістика. Збірник наукових праць. – Випуск 3. – К., 2005. – с.248-260.

РЕЦЕНЗІЇ

Чорний Д. М. Рецензія на *Krzysztof Pietkiewicz. Paleografia Ruska. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2015. – 612 c.*

Нове дослідження польського історика Кшиштофа Петкевича присвячене палеографії як допоміжній історичній науці та самостійній історико-культурологічній дисципліні. Рецензоване видання є сьомою книгою в серії «Допоміжні історичні дисципліни», яка здійснюється під егідою Інституту історії Польської академії наук починаючи з 2009 р. і включає книги з демографії Польщі, типології і характеристики джерел мусульманських сусідів Речі Посполитої – Османської імперії та Кримського ханства, костюмології, історичної географії, видання історичних джерел, старопольської дипломатики.

Кшиштоф Петкевич – доктор габілітований, директор Інституту Всходнєго Університету Адама Міцкевіча – є знаним фахівцем із середньовічної та ранньомодерної історії Польщі. Йому притаманні висока ерудиція, глибоке знання середньовічних та ранньомодерних текстів, вільне володіння матеріалом. «Палеографія Руська» – результат його багаторічної праці. Знайомство із книгою дозволило згадати один епізод 15-річної давнини. Перебуваючи разом із К. Петкевичем у Слов'яногірському монастирі, я став свідком того, як швидко і легко він допоміг місцевому музейному фахівцю, що супроводжував нашу групу, прочитати кілька старовинних написів, які, вважалося, не піддаються прочитанню. Такий публічний майстер-клас із палеографії викликав захоплення не лише у фахівців, але й у присутніх екскурсантів – не істориків.

Свою книгу з палеографії К. Петкевич розпочинає словами про те, що до його наміру входило перш за все «наближення до польського читача в міру можливості повного образу цієї дисципліни, оскільки на його тлі можливе розуміння і подальше самостійне пізнання рукописного доробку наших східних сусідів, Білорусів, Росіян і Українців, які послуговувалися кириличним письмом, читання і інтерпретація кириличних рукописів, що походять з території давньої Речі Посполитої і актів російської бюрократії, що діяли на польських землях в період розборів» (с. 13).

Книга являє собою фоліант обсягом 612 сторінок великого формату і складається зі вступу, 10 розділів, 57 підрозділів та 190 параграфів. Окремі параграфи поділені на більш дрібні частини з метою полегшення сприйняття матеріалу. Автор розпочинає виклад із визначення дефініції назви роботи і підкреслює, що намагався «по можливості широко подати проблеми взаємозв'язків з руською палеографією – наукою про кириличне письмо, що має понад тисячолітню історію, завдяки якому маємо доступ до великої культурної спадщини східних слов'ян, порівняно багатшою за польську» (с.13). На початку вступу він підкреслює, що «руське розуміємо в найширшому значенні – водночас не тільки те, що має стосунок до давньої Русі, але все що виходило із неї, може бути предметом інтересу допоміжної історичної науки **руська палеографія** – цілу рукописну спадщину давньої Русі, Росії, України і Білорусі, не вдаючися до делікатних і часто позанаукових спорів з приводу приналежності окремих пам'яток письма і мови котрій з вище названих народній традиції» (с. 16). Автор також неодноразово наголошує на важливості розуміння тісного зв'язку предмету своїх студій із Візантійською культурою, цивілізацією.

Перший розділ книги, який має назву «Історія руської палеографії як наукової дисципліни», містить ґрунтовний огляд початків палеографії в XVI- XVII ст., серед яких автор виділяє доробок Лаврентія Зизанія (Тустановського). Виклад матеріалу XVIII ст. – XIX ст. автор розпочинає від «Поморських відповідей» ієромонаха Неофіта і далі читач має можливість ознайомитися з персональним доробком багатьох науковців, що стояли біля витоків дисципліни (с. 28-30). Не оминає увагою він проблеми фальшування рукописів, діяльність археографічних комісій, доробок фахівців середини – другої половини XIX ст., серед яких на чільне місце ставить І. Срезневського (с. 41-42). Розгортання безпосередньо

палеографічних досліджень К. Петкевич пов'язує із студіями Н. Калачова, окремо виділяє внесок філологів у науку. Декілька підрозділів книги присвячені палеографічним студіям вчених доби СРСР та тих, хто перебували на еміграції (с. 52-62). Розвій спеціалізації палеографії він пов'язує з появою *філігранознавства* (с. 66). Чільне місце в книзі займає аналіз доробку українських фахівців, зокрема В. Панашенко, П.Захарчишина, М. Кріль, а також білоруських, литовських та польських науковців (с.69-73).

Грунтовний історіографічний вступ дозволив К. Петкевичу подати широке полотно розвитку руської палеографії. Уявлення про охоплені проблеми може надати перелік назв наступних розділів книги: «Абетка, орфографія і знаки пунктуації в давній Русі і Росії (XI-XX ст.)», «Система рахунку і хронології візантійсько-руська», «Матеріали і інструменти писання», «Графіка кириличного письма», «Формат і оправа рукописів», «Оздоблення рукописів і кириличних книгодруків», «Читання і публікація текстів», «Вступ до руської дипломатики», «Руська і російська метрологія».

К. Петкевич докладно, на багатьох прикладах розглядає особливості письма, які полягають у графічних формах знаків і літер, пропорціях та конфігураціях їхніх складових частин, шрифтах. Він підкреслює, яке значення мають місце і частота вживання окремих літер, види скорочень тощо. У другому розділі книги окрема увага приділена українській та білоруській абеткам (с. 128-130), особливостям використання кириличної абетки для тюркомовних та інших народів СРСР (с. 130-134). Без сумніву, великий інтерес в українського читача викличуть сторінки монографії, присвячені спробам русифікації поляків та литовців в Російській імперії шляхом нав'язування їм російської абетки (с. 126-128). У п'ятому розділі монографії кілька підрозділів присвячені розвитку скоропису в українських землях, зокрема козацької доби (с. 265, 278-283). Вважаємо, що у книзі варто було б сказати про *кулішівку, желяхівку, ярижку* та їх місце в кириличному письмі та українській культурі другої половини XIX – початку XX ст.

Значну увагу К. Петкевич приділяє особливостям оздоблення рукописів і написам, зокрема, мініатюрам, малюнкам в рукописних та друкованих книгах. У зв'язку із цим книга багато ілюстрована, містить 267 малюнків та зображень. Залишається лише пошкодувати, що з них лише одна – кольорова – розміщена на обкладинці мініатюра з Київської Псалтирі 1397 р.

У книзі К. Петкевича багато уваги приділено не лише системам письма, а також предметам, пов'язаним із письмом: матеріалам, на які нанесено текст, зокрема, пергаменту, тканинам, бересті, паперу і філіграням на ньому, знаряддям писання, використанню барвників, зокрема чорнил, за допомогою яких написано чи оздоблено текст, формам оправ книжок тощо. Про ретельність і глибину аналізу наведеного матеріалу може свідчити, приміром, підрозділ перший четвертого розділу «Матеріали і інструменти писання», який складається з таких параграфів «Воскові таблички – цери», «Пергамент», «Кора березова – письмо на березовій корі», «Пам'ятки епіграфіки і матеріали, на яких вони збереглися», «Чорнила, кіновар і інші засоби», «Золото у листках і розчинне. Срібло», «Інструменти і знаряддя писання. Перо, олівець», «Скріпторії», «Технологія писання».

Полегшує використання видання ґрунтовний науково-довідковий апарат, який включає покажчики використаної літератури (с. 453-512), персоналій (с. 513-538), географічних та етнічних назв (с.539-544), два предметних, зокрема розширений (с. 545-600), а також список ілюстрацій (с. 601-612).

Підсумовуючи сказане, маємо зазначити, що нова книжка К. Петкевича має не лише монографічний характер. Вона здатна виконувати роль підручника з палеографії для студентів вишів, а за обсягом матеріалу, його якістю та ґрунтовністю дорівнює енциклопедичному виданню. «Палеографія руська» органічно продовжує попередні книжки серії, в рамках якої надрукована, і може бути корисною не лише фахівцям-історикам, але й широкому колу тих, хто студіює в Україні культурологічні дисципліни, займається графічним дизайном, музейною справою, архівістам та бібліотечним працівникам.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ВИПУСК 22

Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 01.11.2016. Формат 64х80 1/8. Папір офсетний. Друк ризографічний.

Ум. друк. арк. . Обл.-вид. арк. .

Тираж 100 пр. Ціна договірна Зам. №

61022, Харків, майдан Свободи, 6,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Надруковано з макету замовника у ФОП Бровін О. В.
61022, м. Харків, вул. Трінклера, 2, корп. 1, к. 19. Тел.: 057 758 01 08

Свідоцтво про внесення суб'єкта до Державного реєстру видавців та виготовників видавничої продукції
серія ДК 3587 від 23.09.09 р.